Dr.Saleh Ebrahimi

مەنزومی کوردی‌یە و موغازەلات و ئەوینی ئەو دو دلّدارەیە و لە هەمان کاتدا تراژدیای شەهیدی ئەوین ـ فەرهاد، فەرهادی فەرهاد تاش و تیشە وە دەس و ناکام نیشان ئەدا.

هەرکاتێ لە چریکەی ئەویندارانە لە ئەدەبی کوردی‌دا قسەبکرێ مرۆڤ دەکەویتە بیری چریکە و شاکاری (مەم وزین)ی فەیلەسوفی ناودار: ئەحمەدی خانی و شیرین و خەسرەو ـ ی شاکاری زانای بلیمەت خانای قوبادی، خانا مودافیعی ئەوینی ئینسانە یا بە تەعبیری عورەفا، لایەنگری عەشقی مەجازی‌یە و ئەم خۆشەویستی‌یەش لە قورئاندا دوپاتەی لە سەر کراوە، کە فەرمویەتی (وَ مِنْ آیاتِهِ اَنْ خَلق لکم من انفسِکم ازواجاً لِتَسْکُنوا الیهٰا و جَعلَ بینکم مودَةً و رحمة) لە نیشانەکانێ خوایە کە بۆ ئێوە لە خۆتان هاولفی بۆتان ئافەریدە کردوە تا بە هۆی ئەوانەوە، ئارام بگرن و لە نێوان ئێوەدا دۆستی و رەحمەتی ساز داوە پێغەمبەریش لە سەر ئەم خۆشەویستیە، دووپاتەی کردوە کە فەرمویەتی هەرچی مروڤ بڕوای زیاتر بێ زیاتر حەلاّلی خۆی خۆش دەوێ (کلما زاد الرجل ایمانا زاد حبا لنسوته) یا فەرمویەتی (حبب لی من دنیا کم ثلاث: النسأ ـ و الطیّب و جعلت قرّة عینی فی الصلوة) لە دنیای ئێوە سێ شتم بۆ خۆشەویست کراوە: ژن، بۆنی خۆش و نوری چاوم لە نوێژ دایە، سەرنج راکێشە (محی‌الدین ابن عربی) لە (فصوص الحکم) ئەو کتێبە بە نرخەدا، لە شەرحی ئەو فەرموودەیەدا نوسیویەتی: (پێغەمبەر فەرمویەتی: ئەم خۆشەویستی‌یە لە خۆمەوە نیە چونکا خۆشەویستی ئەو پێوەندی بە خواوەیە) کە مرۆڤی بە وێنەی خۆی ئافەریدە کردوە، پێغەمبەر تەنانەت لە خۆشەویستی حەلاّلی خوێدا خۆشەویستی خوای لەبەر چاو گرتوە، بەر لە ئیبنی عەرە بیش بوعەلی سینا

خاجە هومامەدین، ناودار بە هومامی تەوریزّی (هـ م)، (د ٧١۴ مانگی و ١٣١۴ ز ـ) لە مروّڤە گەورەکانی تەوریزّو لە پیشّەوایانی ریبّازی تەریقەت و لە ناودارانی فەن و فوت و هونەری جیاجیای ئەدەبی پەهلەوی: (گوّرانی) ئازەری گوّرانی، فارسی و عەرەبی‌یە و لە شیعر و شاعیریدا پەیرەوی لە سەعدی کردوە (صەفا، تاریخ ٣ (٢) / ٧١۵، ٧٢١، بەلاّم خویشی لە سەعدی بەکەمتر نەزانیوە و بە هونە، و تویەتی:

Dr.Saleh Ebrahimi

«هومام را سخن دل فریب بسیار است ولی چه سود که بیچاره نیست شیرازی».
(بڕواننە پەڕەی ۵۳ غەزەلی ۱۹٦، بەیتی ۹) دایرە تولمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی پەڕەی ۴٦۰ چاپی ۱۳۸۵ هەتاوی ج ۱۴، تاران - ۲ - شەمسەدین محەمەد بەزازینی تەوریزی، بە نازناوی: (شیرین) و ناودار بە مەغربی و شیرینی مەغربی (۷۴۹ - ۸۰۹ مانگی) کە لە شیعرو عیرفاندا لە سەنایی (د ۵۲۵ مانگی) و عەتتار (د ٦۱۸ مانگی) پەیرەوی کردوە و زۆربەی شیعرکانی مەغربی لە قالبی غەزەل، تەرجیعبەند و چارینە، دایە. مەغربی بە زمانی پەهلەوی (گۆرانی، ئازەری) و بەفارسی شیعری داناوە. شیعرە پەهلەویەکانی مەغربی یەک غەزەل و ۱۴ تەرانەیە (میرعابیدینی، ٦، مەغربی: ۲۵۵ - ۲٦۳)، دایرە تولمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی پەرەی ۴٦۰ ج ۱۴ چاپی ۱۳۸۵ - تاران هومامی تەویزی کە بە زمانی پەهلەوی گۆرانی، کوردی شیعری داناوە، لە زەمانی رەژیمی حەمەرەزا پەهلەویدا کە دەولەتی شوڕەوی سابیق، بیانوی بە ئیران گرتبوو دەی گوت: ئازربایجانی ئیران هی شوڕەوەیەو بەشیکە لە ئازربایجانی روسیە، ئیرانیش لەوەلا میدا جوزوە گەلیکی بە زمانی فارسی لە لایەن وەزارەتی فیرکردن و بارهیناندا بلاو دەکردە وە و بە شیعرە کوردیە، ئازەری، گۆرانی و پەهلەوی یەکانی هومامی تەوریزی بەلگەی، دەهیناوە کە ئەوەتا هومام بە پە هلەوی: گۆرانی شیعری داناوە کە وابێ ئازربایجانیەکانی ئیران ئازەری ئاترو پاتەکانن و تورکنین و شیعرە پەهلەوی: گورانیەکانی هومامیان لەو جوزوانەدا لە چاپداوە ومن دانە یەکم لەوانە لە کتیبخانەکەمدا هەیە کەشیعرە کوردی، ئازەری یەکانی هومامی تیدا چاپ کراوەو دیوانی چاپ کراوی هومامی تەوریزیشم هەیەکە یەکدانەشی لەو شیعرە گۆرانی: پەهلەوی: ئازریانەی تیدا لە چاپ نەدراوە، ئەمەیانی نوسەران و ناشیرانی فارس نایانەوێ زمانی کوردی، گۆرانی، ئازەری، پەهلەوی بلاو بیتەوە، دەیانەوێ میژوی ویژەو ویژوانی و تاریخی نەتەوەکانی دیکەی ئیرانی پشیوینن و شوینە گومکیێ پیی بکەن و لە بەر چاوی خوینەران و لیکوڵەران وندای بکەن (بڕواننە: زانایانی کورد ج ۲ پەرەی ۱۲۸ تا ۹۸ چاپی ۱۳۷۹ هەتاوی، تاران چاپەمەنی سەقز بەقەلەمی (شەپوڵ). **هۆنە: وەهار**

وەهار، وولّ و دیم یار خۆش بی
ئەوی یاران مەول بی، مە وەهاران
واتا: بەهار و گوڵ بە روی یارەوە خۆشە
بێیاران نە گوڵ هەیە و نە بەهاران *

واژەی دیم لە «دیمە شۆرە»دا ماوەتەوە کە بە واتای: دەم و چاو، روە.

هومام تەوریزی کە لە سەدەی ٧ و ٨ی مانگیدا ژیاوە بە زمانی پەهلەوی ئازەری کوردەواری شیعری بە چاپکراوەیی لێبەجێماوە.

هۆنە:

بە میهرت هەم بشی خۆش گیانم ئەز دەست؛
لووانت لاوجمن دیل و گیان بەست؛
واتا: لە بەر خۆشەویستیت گیانیشم لە کیس ئەچێ؛
فریوی لێوت دل و گیانی بردم

واژەی «گیان، لووان، دیل، بشی» کوردی پەتین.

بە خەیاڵی ئەوە، لە وەزنی شیعری ئەوانەدا کەم و کوڕی هەیە، دەسیان لێداوە و ئەوانەیان بردۆتە بەحری عەروزی وردی (مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل) و گۆڕیویانن و بە خەیاڵ واژەی ئەدەبیان، لەجێگای واژەی ڕەسەنی ناوچەیی داناوە، بە تایبەت وەحید دەستگردی کە زاراوەی کوردی لوڕی[1] نەزانیوە، کردویەتە فارسی.

ئەبێ بڵێین: ئەم جۆرە شیعرە ١٢ـ هەجا و بینانە، کە ئێستا لە ئەدەبیاتی کوردەواریدا هەیە، یادگاری ئەشعاری ڕۆژگاری ساسانی، بە تایبەت مانەویە.

یەك دو وێنەی ئەوانە، لە لایەن ئوستاد دوکتور وامقی کرماشانیەوە، تەرجەمە کراوە، جا هەر بۆیە دەڵێن: زمانی نیزامی گەنجەوی زمانی پەهلەوی، یا کوردی ئازەری بوە و دایکی کورد بوە و کوردیش خۆی، هۆز و نەتەوەیەك، لە ڕەگەزی ئاری و ئێرانییە.[2]

١- مناقب الطالبین کە ئیمامی دەیەم دوعای خێری بۆ کوردە لورەکان کردوە کە چاکەیان لەگەڵدا کردوە؛ هەر بە کوردی لوریش ناوی بردون.

٢- حەمدوڵڵا موستەوفی کە لە سەدەی ٨ی مانگیدا ژیاوە، لە پەسنی مەراغەدا نوسیویە: «خەڵکەکەی سپی پێست و حەنەفی مەزهەب و پەهلەوی زمانن». مارکوارت خۆرهەڵاتناسی ئەڵمانی لە کتێبی ئێرانشاردا نوسیویەتی: «زمانی پەهلەوی حەقیقی زمانی ئازەریە، کە زمانی نوسینی ئەشکانیەکانە.- ئەشکان، گوندێکە لای شاری سەردەشت».

Dr.Saleh Ebrahimi

عیزەدین بن عادل بن یوسف تەوریزی کە لە سەدەی ٨ی مانگیدا ژیاوە بە زاراوەی پەهلەوی ئازەری دەڵێ:

سەحەرگاهان کە دیلم تاوەگیری
جە ئاهەم هەفت چەرخ ئالاوە گیری

واژەی تاوەگیری، ئالاوە، دیلم، ئالاوەگیری، جێگای سەرنجن گەنجە کە جوزوی بەردعە بوە، ئەبێ نیزامی گەنجەویش شێعر و هۆنەی کوردی و ئازەری لێ بەجێمابێ، بەڵام تا ئەم دەم و چاخە لە ئێمە مانانیان بزر کردوە.

شەمسی مەغربی ناودار بە مەلامحەمەد شیرین بە ئازەری ـ کوردی فەرمویەتی:

سەحەرگاهان کە چەشمەم تاوەگیری
کەهان ئەج ئاویی چەشمەم لاوە گیری
ئەنان خوناوە ئەج چشمان بوارەم
کە گیتی سەر بە سەر خوناوە گیری
دیلە اویان چو من سامانە بگرت
چو من بەر بوم همە اویانە بگرت
بە جز اویان نەوینم بین بەر و بوم
بەر و بومم همە اویانە بگرت

خانا ئینسانێکی دیندار و زانا و خەڵك خۆشەویست بووە و زۆر حەزی لەوە کردوە مرۆڤ پێکەوە باش بن و حاکم و میر و گزیر دادگەر و دادپەروەر بن و لە باری کۆمەڵایەتی و ئابوری و فەرهەنگی و چاکە و چاکەکردنەوە هەرەوەز بۆ یەك بکەن تا دادگەری کۆمەڵایەتی لە هەر بار و بابەتێکەوە، دابین بکرێ.

بیروڕای خانا کۆن نابێ

خانا لای وایە ئەبێ بۆ چارەکردنی کەند و کۆسپ لەگەڵ خەڵك بە راوێژ و تەگبیر و پرس‌وجۆ بجوڵێنەوە، تەنیا لە ڕێگای راوێژەوە کۆمەڵ بەرەوپێش ئەڕوا و سەر ئەکەوێ و کار مەیسەر ئەبێ، تاك هەر چەند ژیر و پربیریش بێ، بێ تەگبیر کردن بە خەڵك، ئەکەوێتە نێو زەل و پیاوی دەوێ شەل دەرچێ

Dr.Saleh Ebrahimi

هۆنه

مەعلوم بۆ جە لای بوزورگان دەور
هەر کەس عادل بۆ چون هورمز بەی طەور،
بەرگوزیدەی زات حەیی ئەکبەرەن
مەحفوظەن جە نار ئەر صەد کافرەن

خانا دەڵێ ئەگەر میر و پاشا دادپەروەر بن، ئەگەر رژیم لە نێو کۆڕ و کۆمەڵدا بۆ دابین کردنی سود و قازانجی کۆڕ و کۆمەڵ هەڵسوڕێ و لە خزمەت خەڵکدا بێ، زەوی بۆن خۆش ئەبێ و لە باتی گوڵ، گەوهەر دەڕوێنێ، بەڵام ئەگەر حوکومەت زاڵم و ستەمکار و بەدفەڕ بێ و بیر لە سود و حەسانەوەی گشتی نەکاتەوە، وڵات وێران ئەبێ و خەڵك روی خۆشی و حەسانەوە نابینن.

هۆنه

بەڵێ جە خانای عەطارید خامە
مونشی وەصف زوڵف عەنبەر شەمامە
بە سەمع شەریف بشنەو، حیکایەت
ئەر قەسدەش خێرەن والی ویلایەت
بە جای گوڵ، زەمین ماوەرۆ، گەوهەر
سەنگ مەبۆ بە لاڵ، خاکەش بە عەنبەر
ئەر والی بێ عەدڵ، شەرارەت پێشەن
بەدجینس، بەدکار، دور جە ئەندێشەن
وڵگەی مەملەکەت کەی مەعمور مەبۆ
ئەیمەنی و راحەت جە خەلق دور مەبۆ

ئەوەیە خانا بە ئەرکی سەرشانی حاکم و ئەمیری دەزانێ کە دادگەر بن و لەگەڵ ژێردەستاندا بگونجێن و دڵی خەڵك راگرن و ئەبێ لەوە بترسن کە دوعا و نزای ستەم لێکراوێکیان لێ بکەوێتە کار و ئاه و نزولەی مەزڵومان بیانگرێ و تون‌بەتونیان بکا، ئەوەیە، کە شێعر و هۆنە و بیری خانا کۆن نابێ و هەمیشە لە نێو دڵ و دەرونی خەڵکدا بڵێسە دەسێنێ.

Dr.Saleh Ebrahimi

لێکۆڵینەوەیەک لەسەر باجەلاَن

باجەلاَن: لە رۆژگارانی پێشوو دا، باجەلاَن هۆزێکی گەورە بوون و ئێستا ئەم هۆزە کوردە گەورەیە بوونەتە دوو شاخە کە شاخەی ئەسڵییان لە ناحیەو هەرێمی (بن قودرە)و (قۆرەتو) لە باکووری خانەقین دا نیشتەجێ بوون. شاخەیەکی دیکەشیان کە بە نێوی بەجلان، باجوان یا بیجوان نێو دەبرین و ناسراون، لە (شەبەک) مەڵبەندێک کە لە لای چەپی چەمی دەجلە، بەرامبەری موسڵ دا نیشتەجێ بوون. هۆزی باجەلاَن بۆ هەمیشە بە کورد ناسراون. دیارە کە زۆم و چیغل و چادرنشینانی مەڵبەندی زاگرۆس، بۆ وێنە گۆران و لوڕ و لەک و بەختیاری هەر هەموویان لە ریشەو رەچەڵەکی کوردن. «کتێبی جیهانی موسڵمین نووسراوی شێخ مستەفا راهنما، چاپی ۱۳۴۱ی هەتاوی پەرەی ۹۲ تا ۸۸ خەڵکی لورستان و کەریمخان زەندی بە کورد ناو بردووە - کتێبی مەناقبوتالبین دەڵێ: ئیمامی عەلی کوڕی زەید کاتێ لە ترسی عەرەبی دین دوژمن روی کردۆتە لوڕستان و خەڵک خزمەتیان پێ کردووە، بۆ لوڕەکان دوعای خێری کردووەو فەرمویەتی: «خودایا تۆ ئەم کوردە لوڕانە بپارێزەو لێیان خۆشبە». ئەمین زەکی کورد لە کتێبی کوردو کوردستاندا دەڵێ: «ساڵی ۱۹۱۶ی زایینی چومەتە لوڕستان، لەوێ لەگەڵ خەڵکی لوڕستان بە زمانی کوردی قسەم کردووەو ئەوانیش بە زمانی کوردی وەلاَمیان دەدایەوەو بە زمانی کوردی پێکەوە قسەمان دەکردو دەئاخەوتین.»

هەروەها «مروج الذهب» بە ریوایەتی مەسعودی ئەم بیروڕایەی هەیە کە لە لێکۆڵینەوەیەکدا «تاج العروس» لوڕی بە کورد داناوە. ریچ کە بە کوردستان و لوڕستان دا گەڕاوە، لوڕەکانی بە کورد داناوە، جیهانگەری لە ئێراندا، کۆواری

Dr.Saleh Ebrahimi

ئاوێنە، ژمارەی ١٤و ١٥ ساڵی ١٣٧٣ پەڕەی ٥٨ تا ٦٣ بە قەڵەمی دوکتر محەمەد ساڵح ئیبراهیمی (شەپۆل) لە بابەت مەلاپەرێشان - ژمارەی تایبەت.

لەڕاستیدا گشت باجەلانەکان بە زاراوەی کوردی گۆرانی قسە دەکەن و قسەیان کردووە.

زۆرێ لە زۆم و چادرنشینەکانی باجەڵان لە ١٠٣٩ لەگەڵ وەزیر ئەعزەمی عوسمانی لە موسڵ پێکەوە ئاشتی‌یان کردووە (نەعیما، تاریخ)وە بۆ ماوەیەک فەرمانڕەوایی لە نێوان دوو چەمی زاب: زێی بە دەس هۆزی باجوانلی (باجەڵان)ەوە بووە(حاجی خەلیفە جیهان نوما، پەڕەی ٤٣٥). دیارە ریشەو رەگەزی هۆزی بیجوان لەم هۆزی باجەلانەن. بە قسەی خۆیشیان دەستەیێ لەم هۆزە لە سەدەی دوانزە / هەژدە لە موسڵەوە چونەتە پێشکۆی لوڕستان و لەوێ لەگەڵ کوردەکانی لەک زمان تێکەڵ بوون (راولینسن لە کۆواری ئەنجومەنی سەلتەنەتی جوغرافیایی «ROWLINSON: JOURNAL OF THE ROYAL GEOGRAPHICAL SOCIETY». ساڵی ١٨٣٩ ج ٩، پەڕەی ١٠٧ - مینورسکی لە د.ئیسلام، چاپی یەکەم لە بابەت (لەک) دا، دەستەیێ دیکە لە باجەلانەکان لە دەشتی نێوان گیلانی لای کرماشان و نێوان قەسری شیرین نیشتەجێ‌بوون، سەرۆک هۆزەکانیان لە سەرەتاوە لە (زەهاو) و لە پاشان لە خانەقین دادەنیشتن، دوو تیرەی ئەسڵی باجەڵان لە سەرەتای سەدەی ١٤و بیستەمەوە لە دوو لای کوردستانی سەر بە ئێران و تورکی عوسمانی‌یەوە دەژیان. هۆزی جموری باجەڵان لە مەڵبەندی (زەهاو) و هۆزی قازانلویش لە نێزیکی (بن قەدرە - بن قودورە) بلاو بیوونەوە. لەوە دەچێ ئەم کوردانە لە هەمان زەمانەوە لە مەڵبەندی (قورەتو) کۆبووبێتنەوە - K. HADANK, MUNDARTEN DER GÛRÁN, BESONDERS DAS...

Dr.Saleh Ebrahimi

BÁDSC HÁLÁNÎ, BEARBEITET VON..., BERLIN 1930

D. N. MACKENZIE, BÁJALÁNÎ, IN BSOAS, 1956, XVîîi, 418.

د. مەکەنزی - د - ئیسلام - هەروەکو رامانگەیاند شاخەیەکی دیکەی هۆزی باجەڵان هەندێکیان لە کەناری چەمی دیالەی لای خانەقین و هەندێ دیکەیان لە لای چەپی چەمی دەجلە، بەرامبەری موسڵ نیشتەجێبوون. ئەو باجەڵانانەی لە ئێراندا نیشتەجێبوون، دەبنە زیاتر لە ١٥ شاخە، کە ناودارترینیان ئەمانەن: قازانلو، چوارکڵاو، قەریبەون، فلەون، شیرەوەند، خدروەن (خزوەند)، زوزەوەند، قسەرەوەند، حاجیلەر، سیکەوەند، ساروجە، جەبورلی، هیوانلی، قەراوەندو چوگرلو. گوندە گەورەکانی باجەڵان نشین لە ئێراق ئەم ئاوایانەن: وەلیاغا، شیرەوە، نولکەبیرە، شیرەوەنو سەغیرە، تازەشاهی، حەسەناغا، سوزبولاق، سەرحان پالانی، حاجیلەرو کانی ماسی. کە گشتیان لە مەڵبەندی (قۆرەتو) باباپڵاوی دان. باجەڵانەکان زۆربەیان بە کشت و کاڵ و مەڕو ماڵات لەوەڕاندن بەرێ دەچن.

لەبارەی باجەڵانەکانەوە قسە زۆر کراوە، بەڵام هەرچیو پەرچین وەک ئەوە هەندێ دەڵێن: مەغولن، هەندێکیش وەکو عەباس غەراوی بەوەکە (باجەڵان) لە تورکی دا بە واتای باجگیرەو هەندێ لە هۆزی باجەڵان نێوی تورکیان پێوە لکاوە، هەروەک (قازانلو، حاجیلەر، جبورلو و هیوانلی و...) باجەڵانەکان بە بێ بەڵگە بە تورک دادەنێن. (عەشایری ئێراق، بەغدا - ١٩٣٧ - ١٩٥٦، ج ٢، پەڕەی ١٨٥)

بەڵام ئەوەی راست و دروستە ئەوەیە کە باجەڵان و هۆزی باجەڵان لە رەگ و ریشەی کوردن و کوردن و ئاداب و رسومی باوی ماوی نێوباجەڵانەکانیش کوردین و خوی کوردیان هەیە، وە هیچ شاخەیەک لە شاخەکانی باجەڵان بە تورکی

Dr.Saleh Ebrahimi

قسە ناکەن. باجەلان لەبەر ئەوەی لە کوردستانی بەشی ئێران و لای عوسمانی دەژین لە زۆربەی جەنگی هەر دوو لا بەشداریان کردووە. لەو رۆژەگارەی دا نادرشای دەرەگەزی هەوشار لە کرماشان بوو - ئەحمەد پاشای باجەلان کە پاشای عوسمانی و پاشای باغدا یارمەتی ئەویان دەدا، ئەحمەد پاشای باجەلان لەگەڵ هۆزی باجەلانی بن فەرمانی خۆی گەیشتبووە نێو سنوری کوردستانی بەشی ئێران (کوردستانی رۆژهەلات). نادرشا (١۴٠٠٠) سپای بۆ سەرکوبی باجەلانەکان بەڕێ کردبوو، بە دوویاندا. بەداخەوە ئەحمەد شا تێشکاو بە دیلی گیرا، بەخسیرەکانی باجەلان لەگەڵ چەن تایفە لە هۆزی زەنگەی کوردو قەرەبەبات کۆچ درانە هەرات (محەمەد کازم مەروی، عالەم ئارای نادری، چاپی محەمەد ئەمین ریاحی، تاران ١٣۶۴ی هەتاوی، ج ١، پەڕەی ٢۵٢ - ٢۵۴). باجەلانەکان لە دەورەی زەندیەیش لە جەنگی عەبدوڵلا پاشا لە تەک محەمەدخانی زەند (حودودی ١٠٩٠) لە کەناری عەبدوڵلا پاشا لەگەڵ زەندی‌یەدا دەجەنگان (گوڵستانە مجمل التواریخ، تاران ١٣۵۶ی هەتاوی، پەڕەی ٣٠٠). زۆربەی باجەلانەکان لە سەر ڕێبازی ئەهلی سونەت و جەماعەتن و هەندێکیشیان بوونەتە شیعەو لەسەر ڕێبازی ئیمامیەن - لە کاتی ڕاپەڕینی شیعەکان لە ئێراقدا بەرابەری میرزا محەمەد تەقی شیرازی ناودار بە میرزای دووەم (مردووی ١٣٣٨) بە دژی ئینگلیسەکان کە داوای سەربەخۆیی ئێراقیان دەکرد. باجەلانەکانی خانەقینی لەگەڵ شیعەکانی ئێراقی هاریکاریان دەکرد. عەبدولحوسێن شەهیدی سالحی لە بابەت باجەلانەکان - باجولوەند دەسخەت). دانیشنامەی جیهانی ئیسلام، پیتی بێ، جوزوەی یەکەم، چاپی ١٣۶٩ تاران، پەڕی ١١٣ تا ١١۴.

□ خانا خانی قوبادی کە لە هۆزی باجەلانەو قورئانی بە شیعر کردۆتە کوردی و

Dr.Saleh Ebrahimi

لە حودودی ١١١٦ی مانگی لە دایک بووەو لە ١١٩٢ی مانگی وەفاتی کردووە. وە لە سالّی ١١٥٣ی مانگی شیرین‌و خەسرەوی بە تەواوی بە شیعر داناوەو زۆر بە شانازی‌یەوە فەرمویەتی:

هەرچەند مەواچان فارسی شەکەرەن　　　کوردی جە فارسی بەل شیرین‌تەرەن

هەرچەن مام هێمنی شاعیر نیوە شیعری ئاخری گۆڕیوەو جە فارسی بەل - ی کردۆتە (جەلای من...) دیارە ئەمە ئەو واتایەی کە خانا مەبەستی بووە نای‌گەینێ.

بنوارنە نێوبەرگی یەکەم، ژمارەی یەکەمی سروە، چاپی ١٣٦٤ی هەتاوی، دەبێ بزانین لە سەرتاسەری ناوچەی کوردەواری مەلاو فەقێ و میرزاو کوڕەشێخ و کوڕەئاغاو خوێندەوار کە لە حوجرە و مزگەوت لە پاڵ خوێندنی مەعارفی ئیسلامی دا، زمان و ئەدەب و فەرهەنگ و زانین و زاراوەی شیعری گۆرانی کە خانا شیعری پێ وتووە، زمانی خوێندن و نووسین و زمانی رەسمی و باوی ئەو سەردەمەی کوردەواری بووە، جا هەر بۆیێ خانای قوبادی وا بەراشکاوی فەرمویەتی:

بە لەفظِ کوردی، کوردستان تەمام　　　پێش بوان، باقی والسلام

دیوانی میرنەورۆ زی بە خۆش کردنی ئەسفەندیاری غەزەنفەڕ ئۆمەرایی، کۆواری ئاوێنە، پەڕەی ٦٣، ژمارەی ١٥و ١٤، چاپی سالّی ١٣٧٣ی هەتاوی، مەلا پەرێشان (لوڕ لە ئەدەبی زاراوەی کۆنی شیعردا بە قەلەمی شەپۆل).

باجەلاّن پارچە خاکێکە لە نێوان مەندەلی و خانەقین دایەو لەسەر ئاوی ئەلوەندییە. باجەلاّنی تیرەیەکی کوردە لە خێلّی لوولوو لە خاکی باجەلاّنی دادەنیشن، راوێژی ئاخەفتنیان زۆر لە هەورامی دەچێ «فەرهەنگی کوردستان، دانراوی گیوی موکریانی، چاپی یەکەم، ئاراس، سالّی ١٩٩٩، چاپی یەکەم.

Dr.Saleh Ebrahimi

باجەڵان لە فەرهەنگی هەنبانە بۆرینەدا نەهاتووە.

□ زانای ناودار خاناخانی قوبادی لە هۆزی پاشاکانی باجەڵان و نەوەی قوبادبەگی حاکمی درنێ و دەرەتەنگە، بە فەرمودەی ئەمیرشەرەفخانی بدلیسی قوبادبەگ حاکمی ئەم قەڵایانە بووە کە لە رۆژگاری پێشوو یا لە زەمانی کِسرا بە حەلوان دەناسراو حەلوان یا زەهاوی ئێستا، سدان، دەودان، ئالانی، پاوە، رەوانسەر، باسکە، قەڵای زنجیر، زرمانێکی بووە.

قوبادبەگ، مرۆڤێکی ئازا، بوێر، دەس و دڵباز، خوێنشیرین، گوڵی سەرتۆپی لاوانو بژاردەی خاوەن ناوان بووە، جگە لەو ناوچانەی وا ناو بران، هەر لە کەوشەنی دینەوەر بگرە هەتا بەغایی هێمنایی هەبووە کە دەبەر فەرمانی ئەودا بوو، لە دارایی و دەوڵەمەندی و لەمەڕ وڵسات، پاتاڵ، دراوی نەغدینە، ماڵ، هاوکار، یارو هەواڵەوە لەو نێوەدا تاکێ بێ تا بووە.

□ زۆرابەگ و هەروا عومەری کوڕی زۆراب لەو نێوەدا حکومەتیان کردووە - زۆرابەگ پیاوێکی ئازا، دلێر، جوامێر، دڵاوا دەس گوشاد، بەزیپک و نێر بووە - ناوچەو قەڵای: پاوە، باسکە، ئالانی، قەڵای زنجیر، رەوانسەر، دەودان(دوان)و زرمانێکی بە دەس بووە کە مردووە، عومەر بەگی کوڕی بۆتە جێنشینی - عومەربەگ لە سەرەتاوە، مرۆڤێکی توش، چەموش، خوێنڕێژ، دەس درێژکەر، بادەخۆرو زۆردار بووە، بەڵام لە دواییدا دەسی لە زوڵمو تاوان کردن هەڵگرتووە، بۆتە پیاوێ، نوێژی لەسەر داوێن دەکرا - جا کاتێ سوڵتان سلێمانی تورک عوسمانی بەغای داگیر کرد، عومەر بەگ کەوتە بن فەرمانی ئەو تورکە - شەرەفنامە یا تاریخی موفەسەلی کوردستان، پەڕەی ٤١١، چاپی ١٣٤٣ بە خۆش کردنی محەمەدی عەبباسیو پەڕەی ٥٩٨ بە زمانی کوردی - کە هەژار هێناویەتە سەر

Dr.Saleh Ebrahimi

زمانی کوردی ئۆفسێتی ئێران، ساڵی ١٩٨١ ز - تاران.

(دڕنێ یا دڕنە شارۆلکەیەک بووە لە جێی کوێستانە هەواری هۆزی باجەڵانە).

زنجیرەی پاشاکانی باجەڵان لە ئەردەلانەکان کۆنترن و نێزیکەی پێنسەد ساڵ بەسەر (زەهاو)ی کۆن و هۆرین، شێخان، بن کوڕە، قۆرەتو، سەرقەڵا، جێگیران، کۆپەسا، هەرێمی پشتکۆ، بەمۆ، محەللە، جوانڕۆو ڕەوانسەردا لەو پەڕی هێز و دەسەڵات دا میریان کردووە، بە فەرمودەی ئەمیرشەرەفخان بدلیسی جار جار حوکمیان تا دینەوەر ئەڕۆیی، ئاخرین میری باجەڵان (برایم پاشا) بووە کە لە ١٢٨٥ی مانگی لە گوندی ڕێژاو مردووەو نێژراوە. کۆواری ئاوێنە، پەڕەی ٤٢، ژمارەی ١٠، چاپی ساڵی ١٣٧١ی هەتاوی لە بابەت خانای قوبادی بە قەڵەمی شەپۆل).

Dr.Saleh Ebrahimi

هەڵەبجەی شەهید هێروشیمای کوردستان

شـــەپۆل پێـــی نـــاوێ شـــین وگـــرین   بۆ هـــەڵەبـــچە هێـــروشیمای پـر بـرین
چونکا کەوی نێو رکە بەپۆل هـەڵفـرین   دەبـــنەزانـــا و پســـپۆر بۆ زامـــی بـرین
بۆزامـــــی بـــــرینی کـــوردی لانـــەواز   کـــەنجان و لاوان هـــاتون بـــە ئـــاواز
بـــــەزەبری عـــیلم و ژیـــری و زانـــین   کـوردی بـە شـخورا و، دێنە پێکـەنین
کـــــورد دەڵێ ئـــــاش بــــە نـــورەیە   نـــــورەی ئێـــمەیش دیێ ئـــیتربەیەقین
هەر او نەعرەتەی کورە کـورەی کـورد   ئیتر بەزانین مێژوی خۆێ دەکا رەنگین
یـــــا خـــــوائـــاوابێ ئـــەم کـــوردستانە   بــــوژێـــــنەرەوەی ژیـــان یـــا گـــیانە

Dr.Saleh Ebrahimi

باڵەوەند Balewand

باڵەوەند یا بەڵەوەند، باڵاوەند یەکێ لە تایفەکانی لوڕی پشتکۆی نیشتەجیی هولیلان لە ئوستانی ئیلامە.

ناو لە سەردانیان: واژەی باڵەوەند لە ٣ بەشی باڵ و بزوێنی (ە) کەنیشانەی نیسبەتە و پێی دەڵێن: دەنگ، چون پیت و حەرف‌نیە، هەروا نیشانەی (وەندا) کە بۆنیسبەتە، قسەکراوە. باڵ یا باڵ بەواتای لەکن، لەلا، دوماڵ لە باڵ یەکدان، دەسی باڵدار، لەسەری پەنجە تا چانەو چەناکە، ـ وەند: بەند، پەسوەندی بەستن،گەردن بەند: وەند، پەسوەندی نیسبەتە، جێگە، وەن: ئەلوەن، ئەلوەند،کۆوەبون: زەماوەند،گۆوەند، پارچەیێ لە گۆرانی، باڵەوان: باڵەبان: دەهۆڵی گەورە. باڵە: باف و باپیر: بەنیای گەورەی خانەدانی ئیسفەندیاری و بنیاتنەری تایفەی باڵەوەند، زانراوە (سوڵتانی، ٧٩١) کە بە شێوەی بلیوەند، بالیوەند و بالیلوەندیش هاتووە (مەردوخ، ١/٨٢؛ زەنگەنە، ١/٢٢٢).

سازمان و ڕێکخراوەی هۆزەواری، خێڵی،کۆمەڵایەتی: تایفەی باڵەوەند؛ دەبنە چەن تیرەو هەندێ لە وتیرانەیش، دەبنە چەن شاخە؛ محەمەد ئەمین زەکی لەکتێبی کورد و کوردستان‌دا بەناوی بالی وەند ئاماژەی بەم تایفەکردوە و ژماری حەشیمەتی ئەوانی بە ١٥٠٠ کەس داناوە و رایگە یاندوە کەدە ستە یەکیش لەگاوەروٚ دەژین: (پەرەی ٣٨٥) لە خولاسەی کورد و کوردستانی ئەودا بالە وەند یەکێ لە شاخەکانی ٥ تایفەی هولیلانە (١/ ٤٤١). سوڵتانی باڵەوەند ـی بە تایفە یەکی گەورە، داناوەکە چەن تیرەی جیاجیان هەیە (پەرەی ٧٨٩) باڵەوەندەکان لە ناوچەی هولیلان بڵاو بونەتەوە. ناوچەی پان و بەرینی هولیلان، بە درێژایی ١٢کیلۆمیتر و پانی ٦کیلۆمیتر لە هەردولای چۆمی سیمرە، دایە، تایفەی باڵەوەند ـی نیشتەجێ لە دەشتی هولیلاندا، زیاتر بەکۆچەری ژیاون و بۆ لەوەڕەگەی گەرمێن وکوێستان چونەتە نیوکیوٚ و دەشت وچیا پڕگیاە وگژ و بژوێنەکان یابۆ هەر دولای دەشت کۆچیان کردوە (ڕەزمارا، ٢٢٢ ـ ٢٢٣). لە بەرئەوەی مەودای

Dr.Saleh Ebrahimi

لەوەرەگەکانی گەرمێن و کوێستان لەو ناوچەدا کورتە، باڵەوەندەکانی هولیلان گشتیان بونەتە یەکجێ‌نشین و لە کۆچەری و ازیان هێناوە (راگەیاندنی...، ۲/۷۵، موتالەعات...، ۸/۱۰۲) دەسە یەک لە باڵی وەندەکانی ناوچەی زەردەڵان، کە گەرمەسێری هولیلانە، نیشتە جێبون. ئەم دەسەکە حودودی ۴۹۲ بنە ماڵەن، تا ۱۳۷۷ی هەتاوی بەکوچەری ژیاون (سەرژماری...، ۳۱؛ قیس؛ موتالەعات، ۵/۲۲، کە ژمارەی ئەوانە لە ۱۳۶۶ دا، ۶۰۹ بنەماڵەبون).

کاری خەڵکی باڵەوەند کشت و کاڵە، باڵی وەندەکان بەپێی و دانی ئەوەی کەش و هەوای باش و لە باری بەستێنی هولیلان، بۆ جوت و گافرە باشە، کشت و کاڵێ پرپیت و بەرەکەتیان هەیە و بە فرۆتنی داهاتەکانیان بە باشی ژیان دەکەن (رەزمارا، ۲۲۲، ۲۲۴؛ بەدیعی، ۲/۱۰۲).

حەشیمەتی باڵی‌وەند. ژماری خەڵکی ئەم تایفە لەسەر چاوە جوٚر بە جوٚرەکان بە جیاوازی بە ۱۰۰ تا ۱۰۰۰ بنە ماڵە مەزەندەکراون (بوٚوێنە بروانە باشیل، 401؛ فیلد، 177، راولێنسون، ۱۱۲؛ کەیهان، ۲/۶۱؛ فەرمانفەرما، ۲/۷۹۶). **زمان و زاراوە و دین و مەزهەب، زمان و زاراوەی باڵی وەندەکان لەکی کوردی یە.** کە لە زاراوەکانی کوردی باشوری دێتە ژمار، خەڵکی خێڵەکی و تایفەی لەکی ناوچەی زنجیرە و دڵفان و تایفەکانی پێشکوێش بەو زاراوە قسەدەکەن (مورتنسێن، 45، بروانە هەوالدەر، هەرئەوێ). زوٚربەی خەڵکی ئەو تایفە باوەریان بە ئاینی‌یاری، یارسان و ئەهلی حەقن (بەدیعی، هەر ئەوێ).

پێشینەی مێژویی، یەکێ لە یەکەمین رابەرانی ئەم تایفە ناوی: قائیدزەینەدین، بووە و تایفەکە بە ناوی ئەو (قائید زەین دینوەند)یش ناو براوە. لە دوایدا بەشێ لە و تایفە کەوتەبن دەسەڵاتی **مراد** ناوێ‌کە بەناوی ئەوە جابە (قائید زەین دینوەند)یش ناو براوە. لە دوایدا بەشێ لە و تایفەکەوتە بن دەسەڵاتی **مراد** ناوێ‌کە بەناوی ئەو بەقائید مرادوەند،

Dr.Saleh Ebrahimi

ناوبراون (هەرئەو، ۷۹۲)، **لوتفعەلیخان باڵەوەند** یەکێ لەپڕدە سەلاّتترینی ئەو هۆزە بووە. چریکف کە لە سەرەتای پاشایی ناصرەدین شای قاجار لە ئێراندا رایبواردوە، لە سەیاحتنامەی خۆیدا (پەرەی ۹۷) لوتفعەلیخانی بەناوی حاکمی هولیلان ناو بردوە کەلە گەڵ تایفەکەی (بێ ناو بردنی باڵەوەند) لەوێ نیشتە جیبون. لوتفعەلیخان بۆتە هۆی پێوەندی رامیاری لە نێوان تایفەی باڵەوەند و خانەدانەکان و سەروکی تایفەکانی ناوچەکە، کەببوە هۆی هێمنی و بە هێزبونی تایفەکەی (سوڵتانی، ۷۹۳). لە رۆژگاری ژیانی ئەودا خانوبەرە و بیناو ئاسەوار و قەلاّ و دژێ جیاجیا و فرەلە ناوچەکەدا، سازدراون و بنیات نریاون.

سەرچاوە: بەدیعی، رەبیع، جوغرافیای موفەسەلی ئێران، ۱۳۶۷ هەتاوی؛ چریکف، سیاحەتنامە، وەرگێڕدراوی ئابکارمەسیحی، بە کۆششی عەلی ئەصغەر عیمران، تاران ۱۳۵۸ هەتاوی، راولینسۆن. هنری، سەفەرنامە، وەرگێڕدراوی سکەندرە ئەمانوللاّهی، تاران، ۱۳۵۶ هەتاوی، رەزمارا، عەلی، جوغرافیای ئێران، لورستان، تاران، ۱۳۲۰ هەتاوی؛ زەکی محەمەد ئەمین، خولاسەی تاریخی کورد و کوردستان، وەرگێڕ دراوی محەمەد عەلی عەونی، قاهیرە، ۱۹۳۹ ز ـ؛ هەر ئەو، کورد و کوردستان، بەغا ۱۳۵۰ مانگی و ۱۹۳۱ ز ـ زەنگەنە، موزەفەر دودمانی ئاریایی کورد و کوردستان، تاران، ۱۳۴۷ هەتاوی، سەرژماری کۆمەڵایەتی، ئابوری عەشایری کۆچەر، ۱۳۷۷ هەتاوی، نەتیجەی تەفسیلی ئوستانی کرماشان، ناوەندی ئاماری ئێران، تاران، محەمەد عەلی سوڵتانی، خێڵ و تایفەکانی کرماشان، ۱۳۵۵ هەتاوی، فەرمانفەرما عەبدولحوسێن، هەڵبژار دەیێ لە مەجموعەی ئەسناد، بە کۆششی مەنسورە ئیتحادیە و سیروس سەعید وەندیان، تاران، ۱۳۶۶ هەتاوی، کەیهان، مەسعود، جوغرافیای موفەسەلی ئێران ۱۳۱۱ تاران، هەوالدەر، باری هەبونی کۆمکاری هۆزەکانی ئێران، سیمناری تویژینەوەی مەبەستەکانی پەیوەندی دار بە کۆمکار (جامیعە)ی هۆزەکانی ئێران:

Dr.Saleh Ebrahimi

کرماشان ١٣٥٥؛ مەردوخ کوردستانی ئایە توڵلا شێخ، محەمەد، تاریخی کوردستان، تاران، چاپخانەی ئەرتەیش، موتالەعاتی تەواوی تەوسیعەی کۆمەڵایەتی، ئابوری، کۆمکاری هۆزەکانی ئێران، تاران، ١٣٧٠ هەتاوی و هەر وایش:

Field; contributions to the anthropology of Iran Chica 80 1939; morrtensen, 1.D, nomads of Loristan, Copehagen, 1993; Scheil, L; Glimpses of Lifeand manners infersia London; 1856

مەعسومە ئیبراهیمی، دایرە تولمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی ج ١١ پەڕەی ٢٦١ تا ٢٦٠ چاپی ١٣٨١ هەتاوی، تاران (شەپۆل).

□ نوکتە ئاوێنەی پەندو عیبرەت: سیسیرۆن خەتیبی ناوداری رۆمی کە لە ٤٦ ساڵ بەرلە زایین مردوە، دەڵێ: «مرۆڤ ئەگەر ئاگای لەوانە، نەوبێ کە بەرلەدایکبون رویان داوە، وەک ئەوەی، هەمیشە زاروک بێ وایە. چونکا بایەخ و قیمەتی ژیان، بێ ئەوەکە لە سۆنگەی هەواڵی مێژو کەلەگەڵ ژیانی باو باپیرانمان، بە ئاڵۆزی با دریاوە، چ دەتوانێ ببێ؟ مێژو تەنیا لە لاپەڕەی کتێب و هەواڵی تێشکان و سەرکەوتن و روداوەگەلێ لەمجۆرە بابەتانە، کورت نابێتەوەو داناکوژێ، بەڵکو هەرشتێ کە گۆشەیێ لە رابوردو، لە بەر بگرێ، دەبێتە، وەبیر هێنانەوەی مرۆ، لە نوسراوە سەر تاشەبەردەکان و کەتیبە و بیناو کێلی قەبرو هەرجۆرە باقیماوە و ئاسەواری، رۆژگارانی پێشو، گشتی لاپەڕەی مێژوە و ئەوکەسەی کەتێ روانی مێژویی، هەبێ، ئەشێ لەو نوکتانە (**پەند**) وەرگرێ. ـ خاقانی کوردی زەنگنە: (ئەفزە لە دینبن عەلی نەجار شاعیری ناوداری سەدەی شەشەمیش، هەیوانی مەداین و رودواێ کە بەسەر ئەوکۆشکە گەورەدا، هاتووە، بە ئاوێنەی پەندی زانیوە و لە قەسیدە یەکی پرواتای خۆی لەگەرانەوە لە حەج و زیارەت لەساڵی ٥٥١ مانگیدا کە چاوی بە تاقی کیسراکە وتووە، بە سرودێ ناوی ئەوتاقەی بۆ هەمیشە، زیندو راگرتووە کە دەڵێ: هان! ئەی دڵی عیبرەتبین ئەزدیدە عیبەرکون ـ هان! ئەیوانی مەدائینرا ئایینەی عیبرەت دان.

Dr.Saleh Ebrahimi

باڵوڵ

باڵوڵ، ناوە بۆ حەوت(٧) کەس کە سیانیان لە فەرمانڕەوایانی بەرچاوی ناوداری کوردە:١- باڵوڵ کوڕی ئەمیر جەمشید، یەکێ لە فەرمانڕەوایانی تایفەی دونبولی، خانەدانێک کە چەند سەدە لە ناوچەی ئازەربایجان و کوردستان فەرمانڕەواییان کردوە(زەکی، تەحقیقی...، ٤٧٨؛ لەبارەی دونبولیانەوە، بڕواننە بدلیسی، ٣٩٩- ٤٠٢). باوکی باڵوڵیش لە فەرمانڕەوایانی کورد بووە، کە لەبەرا لەگەڵ غازان‌خان(حکـ ٦٩٤- ٧٠٤ مانگی و ١٢٩٥- ١٣٠٤ز) کەوتۆتە جەنگ و جیدال و لە دوایی‌دا لە ٧٢٥مانگی و ١٣٢٥زایینی لە شەڕێکدا لەگەڵ سپای مەغول لە کێوی چلەخانە کوژراوە(مەردۆخ رۆحانی، ٣(٢)٨٧، زەکی هەر ئەوێ، ٤٨٠). باڵوڵ دوای باوکی شاری تەورێزی کردە ناوەندی فەرمانڕەوایی خۆی(هەر ئەو مەشاهیر...١٤٤/١). لە رووداوەکانی حوکومەتی ئەم فەرمانڕەوا کوردە ئاگادارییەکی ئەوتۆ لە بەر دەستا نی‌یە، ئەوەندە نەبێ کە لە ٧٦٠مانگی(١٣٥٩ زایینی) وەفاتی کردوە و لە قەڵای بای، لە کەناری قەبری ئەمیر ئەحمەد، باپیرە گەورەی خۆی نێژراوە(جەواهیر کەلام، ٣/ ٦٥).

٢- باڵوڵی ناودار بە حاجی بەگ، کوڕی ئەمیر فەرەیدون(ئەمیر قلیچ). باوکی ئەم باڵوڵەش لەسەر ئازەربایجان، کوردستان و ئەرمەنستان فەرمانڕەوایی کردوە و ناوەندی حوکومەتەکەی لە شاری خۆی‌دا بووە(زەکی، تەحقیقی، هەر ئەو) ئەمیر فەرەیدون لە ٨٦٠ مانگی(١٤٥٦ زایینی) مردوە، ئەمیر باڵول بێجگە لەو سەرزەویانەی کە بە میرات بۆی مابوو، تەبەرستان و داغستانیشی لەبن فەرماندا بووە(مەردۆخ رۆحانی، هەر ئەوێ؛ زەکی، کورد... ٣٨٠). باڵول هاوڕۆژگاری سوڵتان حەیدەر(د ٨٩٣ مانگی و ١٤٨٨ زایینی) باوکی شائیسماعیل ئەوەڵ، دامەزرێنەری زنجیرەی سەفەوی بووە و لە ڕووی باوەڕ و ئیرادەتەوە پەیڕەوی لەو کردوە(جەواهیرکەلام، ٣/ ٦٢؛ EL٢). جا هەر لەبەر ئەو باوە ڕە سەرکردەکانی دیکەی دونبولی ئیتاعەتیان لە پاشا سەفەوی‌یە کوردەکان دەکردو لە ڕاست دژ و

Dr.Saleh Ebrahimi

دوژمناندا یار و یاوەری سەفەویان بون کۆمەکیان بەوان دەکرد(جەواهیرکەلام، هەر ئەویٚ و هەر وەها٤/ ٢٠٥)، باڵوڵ نە تەنیا لەبارەی ڕامیاری و سیاسیەوە هاوڕیٚ و پشتیوانی سەفەویان بوو لەباری عەقیدە و مەزهەبیشەوە ئۆگری ئەوان بون(هەر ئەو، ٢٠٦/٤) وەرسوڕانی فەرمانڕەوایانی دونبولی لەباری سیاسی و باوەڕی مەزهەبیەوە لە چار ەنووسی دونبولی‌یاندا فرەشوێنی بۆیان هەبووە، دونبولیان دوای ئەوە ئیتر سەربەخۆیی سیاسی خۆیان لەدەست داو سەرزەوی بن دەسەڵاتی ئەوان کەوتە بن فەرمانی سەفەویان و لە ڕێبازی سوننەتیش کلا بوون و چوونە سەر ڕچەی شیعە(زەکی، تەحقیقی ٤٧٨، مەردۆخ ڕۆحانی ٣(٢)/ ٨٥). باڵوڵ لە ٨٨٠ مانگی(١٤٧٥ز) لە جەنگی نێوان سوڵتان حەیدەر و شاخەلیل ئاققوینلو: تورکە ڕەشە کوژرا و لە داوێنەی کێویٚ کە قەبری بنەماڵەیان بوو نێژراوە و گومەزیٚ تایبەتیان بۆ ساز داوە. لە دواییدا ئەو کێوە بەناوی ئەو و حاجی بەگی باوکی ناوی داخست و ئەمڕۆ بە حاجی بێگلو ناو دەبریٚ(جەواهیر کەلام، هەر ئەویٚ).

٣- باڵوڵ کوڕی ئەلوەند بەگ، کوڕی شێخ ئەحمەد، کە لە خانەدانی کوردی شاری سلێمانی‌یە لە خولی پاشایی سوڵتان سەلیم(یاووز- سا ٩١٨- ٩٢٦ مانگی و ١٥١٢- ١٥٢٠ ز) لەسەر میافاریقین(شاریٚ لە دوازدە فەرسەخی باکوری دیاربەکر(بڕواننە ئیعتیماد سەڵتەنە- ١٠٩) حوکومەتی دەکرد و میری ئەویٚ بوو(EL٢) ئەو میرە لەگەڵ عومەر شای برای بە جووتە لە خزمەت ئیسکەندەر پاشای والی دیاربەکر رایان بوارد. ئیسکەندەر پاشا ئەوی نارده دژ و قەڵای ئیسکەندەر کە لە نێوان بەغا و حیللەدا بەناوی خۆی سازی دابوو تا ئاگای لێی بیٚ و بیپارێزی(بدلیسی ٣٤٨ زەکی، مەشاهیر، هەر ئەویٚ٢EL). باڵوڵ جارێک دەچێتە دیدەنی سوڵتان سەلیم و سوڵتانیش فرە ڕێزی بۆ داناوە و میافاریقین (:سیلوان) و دەوروبەری بە موڵکایەتی پیٚ داوە و هەر وەهاماڵیاتی زەوی و زاری هەندیٚ تایفەی ئەو ناوچەیەشی بەو سپاردوە تا ئەو کاتە هەندیٚ لە هۆزەکانی

Dr.Saleh Ebrahimi

سلێمانی لەسەر ماڵیاتدان بە دژی باڵوڵ راوە ستان و سەرەنجام لە شەڕێکدا کە لە نێوان ئەو و شاسواربەگ لە تایفەی بەسیان و فەرماندەی دژ بایەزید(لەسەر زەوی بەشی ئێرەوان) روی دا و لەو شەڕەدا کوژراوە(بدلیسی ٣٤٨- ٣٥٠) ئەویان بە مرۆڤێ بوێر و ئازا و بوزورگوار زانیوە(بڕواننە هەر ئەوێ ٣٤٨). سەرچاوە: ئیعتیمادسەڵتەنە موحەممەد حوسێن تەتبیقی واژەکانی جوغرافیایی کۆن و نوێ، ئێران بە کۆششی هاشم موحەدیس، تاران ١٣٦٣هەتاوی، بدلیسی شەرەفخان، شەرەفنامە بە کۆششی محەمەد عەلی عەونی، قاهیرە، ئەلئەزهەر، جەواهیر کەلام، عەبدولعەزیز، ئاساری شیعەی ئیمامی، ج ٣ تاران ١٣٤٨ هەتاوی ج ٤ تەرجەمەی عەلی جەواهیرکەلام تاران، ١٣٠٧ هەتاوی، زەکی محەمەد ئەمین، تەحقیقی تاریخی لەبابەت کورد و کوردستان، تەرجەمەی حەبیبوڵلا تابانی، تەورێز ١٣٧٧ هەتاوی، هەر ئەو، کورد و کوردستان بەغدا ١٣٥٠مانگی و ١٩٣١ز؛ هەر ئەو، مەشاهیری کورد و کوردستان لە دەورەی ئیسلامیدا بەغا ١٣٦٤ مانگی و ١٩٤٥ ز، مەردۆخ بابارۆحانی، تاریخی مەشاهیر کورد، بە کۆششی ماجید رۆحانی، تاران ١٣٧١ هەتاوی و هەروەهاش EL٢ موحسین ئەحمەدی، دایرەتولمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی پەرەی ٢٠٤ تا ٢٠٣، چاپی ١٣٨٣ هەتاوی، ج ١٣ تاران.

٤- **باڵوڵ، ئەبووەهیب**، باڵوڵ بنعومەر سەیرەفی یا سۆفی(د ١٩٠ مانگی و ٨٠٦ز) کە لە کوردانی ئێرانە(فەرهەنگی دیهخودا پیتی ب و دایرەتولمەعاریفی پترس و/ گرشەی کوردستان ژمارەی ٢و ٣ خاوەن ئیمتیاز و سەرنوسەر د. محەمەد صالح ئیبراهیمی(شەپۆل)- پەرەی ١١و ١٢، چاپی ١٣٦٠ هەتاوی و ١٩٨١ز - تاران). ناودار بە باڵوڵی دانا، ئاقڵ یا شێت و دێوانە، ناوی مرۆڤێکی نیوەئەفسانەیی لە وێژەی سەر زارەکی خەڵکدا شورەتێ فرەی هەیە. یەکەم قسە و باسێک کە لەبارەی باڵوڵەوە کەوتۆتە سەر زار دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی سەدەی ٣ مانگی، کە لە زەمانی مەهدی عەبباسی(حک ١٥٨- ١٦٩/ ٧٧٥- ٧٨٥)دا بووە جاحیز(د ٢٥٥ مانگی و ٨٦٩ ز) لە یەکەم ریوایەتی خۆیدا(١٨٢/١) باڵوڵ لە قسەی خۆش و

Dr.Saleh Ebrahimi

نوکتەی شیرین‌دا لە راست ئیسحاق بن سەبباح والی حیجاز لە زەمانی مەهدی داناوە، نەیشابوری(د ٤٠٦ مانگی و ١٠١٥ ز) کتێبێکی بەناوی عاقلانی شێت داناوە و لەودا بابێکی(پەرەی ١٠٠- ١٠٩) بۆ باڵوڵ تەرخان کردوە لەو بابەدا ٢٠ ریوایەت کە جارجاریش شیعریشی لەگەڵە و تا ٨٠ قەتە شیعری سەربەخۆشی تێدایە، لەو ریوایەتانەدا باڵوڵ بە دێوانەی سەرگەردان ناسێندراوە. لە ٤ ریوایەتدا ئاوقەی هارونەرەشید دەبێ، لە کاتێ خۆشێت کردن‌دا سواری قامیشێک بووە و خەریکی نەی‌سەواری دەبێ و بە جۆرێ وا نەسیحەتی دەکا. هارونەرەشید لەوانە بووە لە پێش خواردنەوەدا خەفە بێ(پەرەی ١٠٠- ١٠٢) **لێرەدا واتایی جیهانی(بێزاری فەیلەسوف لە پاشا) دوبارە، دوپات کراوەتەوە.** زۆربەی پەندەکانی باڵوڵ لەبارەی رۆژی پەسلانە. کە مرۆڤ بیر لە سەرەنجامی خۆی بکاتەوە، لە هەندێ چریکە و چیرۆکەکاندا، زیرەکی و هۆشیاری باڵوڵ لە کاروباری دونیا، نیشان دەدا، یەکێ لە خەم رزگار دەکا و یەکێ‌تر لە خیانەت‌کردن. دەپرینگێنێتەوە(پەرەی ١٠٦) یا میراتی مرۆڤێک کە هیچی نی‌یە بەش‌بەش دەکا(١٠٩) لە سێ نامەدا رۆ دەکاتە خەڵیفە و وەزیر و پۆلیس و کەڵانتەر کە حاڵ و هەوای پەندنامە کۆنەکانی هەیە. لە ریوایەتێکیشدا ستایش و پە سەنی ئە بوبەکر و عومەری بەیان کردوە(هەر ئەوێ ١٠٣). لە سەدەی ٥ مانگی بەدوا، کتێبێ زۆر و زەوەند کە یادی باڵوڵیان کردوە، نوسراوە و هەر کەسێک برێک لە کەسایەتی باڵوڵیان داوەتە بەر سەرنج و لێدوان(راغیب پەرەی ٧١٩-٧٢١) و کوری جەوزی (پەرەی ٥١٦-٥١٨) لە شەرحی تەعروفدا(١٦٣٩/٤،١٤٩١) باڵوڵ بە هێمایێ فرەزانا کە خەڵک باش لە قسەکانی تێ‌ناگەن، ناسێندراوە. کوری عەرەبی دەلاقەیەکی بەناوی (بهالیل) کردۆتەوە و شێوەی ئەوی بە (بَهْلَلَه) خوێندۆتەوە (٢٤٧/١) هەر لەو رۆژگارەدا لە ئاسەواری سۆفیانی ئێرانیدا، باڵوڵ بە کە سایەتێکی زانا و دانا و حازرجواب ناو براوە. (بۆ وێنە شەمسی تەوریزی ١٣٧؛ مەولەوی ٤٠،١٠٨-١١٠). لە سەدەی دوایی، یافیعی (پەرەی ٦٣-٦٦،٧٤،٧٥،١٠٠-١٠٢) بە چریکە و

Dr.Saleh Ebrahimi

چیرۆکێ کە پێوەندی بە باڵوڵەوە هەبووە، فرە پەرەیان پێدراوە و بە تەواوی رەنگێ سۆفیانەیان پێدراوە. جا ئەوەیە باڵوڵ لە قاپورکی‌یەکێ لە قارەمانانی سۆفیگەری‌دا ورشە و گرشە گرشیەتی.

لە فەرمودە بێژی باڵوڵ لە سەدەی ٤ مانگی لە هەرای هەڵتەقین بە هاروندا قسەیێ فرەی لێکراوە (کوری جەوزی، ٥١٧-٥١٨؛ کوری دیمیاتی ٩١-٩٢) کوری شاکر سەرەرای ئەوە بە موحەدیس بونی باڵوڵ ئاماژەی کردوە و فرەیێ لە ریوایاتی کۆنەی هێناوە و تاریخی مردنی ئەوی بە حەدودی ساڵی ١٩٠ مانگی و ٨٠٦ز- داناوە (٢٢٨/١-٢٣١). دوای یەک سەدە کوری تەغری بوردی (١١٠/٢-١١١) ساڵی ١٨٣ مانگی بە دو دڵی‌یەوە نوسراوەی بۆ داناوە. لە سەدەی ١١ مانگی و ١٧ز، لە وێژاوەری دینی ئێراندا، باڵوڵ بە کەسایەتێکی خۆپارێز و بە تەقوا و خواناس و عارف بە عیرفان ناسێندراوە.

قازی نورولڵا شوشتەری لە بن ناوی «شێخی فازڵی واسیلی» قسەی تازە لە بارەی باڵوڵەوە دەگێرێتەوە (١٤/٢-٢٠) و باڵوڵ بە عالمێکی فرە زانا و زۆر زان دادەنێ کە شوێنی شێتی و خولی لە رەفتار و کار و ئاکاریدا، کەمتر پەیدا دەبێ و قسەکانی خۆی بە پشت بەستن بە حەمدوڵلا موستەوفی(پەرەی ٦٣٧) بەم ئاگاداری‌یە دەس پێدەکا، دەڵێ: باڵوڵ خزمی هارون، مرۆڤێ بەتەقوا بووە و هۆی خۆنیشاندان بە دیوانە ئەوە بووە تا لەبەر بەرێوەبردنی فەرمانی بێ‌ئاوەزانە و ناژیرانەی هارون خەلیفەی عەبباسی، بتوانێ مل‌بادا و خۆ دەرباز بکا. قەسیدەی بەناو و دەنگی (فیاشیە)ی باڵوڵ، لە هەموو جێیێ دەنگیداوەتەوە، ئەو قەسیدە بە باڵوڵی‌یە و بە قەسیدەی بن عەروسیش ناوداره و بە زمانی سادە لە بابەت نیعمەتی خوا، وەک نان، ئاو، رسق‌ورۆزی و پێ بژیوی بەرەی مرۆڤ لەو قەسیدەدا ئاخەوتووە، باڵوڵ لە دێرزەمانەوە تا ئەمرۆ لە وێژاوەریدا هەر وەکو هێمای خول و دێوانەی ژیر و عاقڵ، ناوبراوە، بەڵام لە دەیەی ئەخیر کۆشش کراوە لە کۆزیلکەی قسە و باسەکانی باڵوڵ، کتێبێ تەژی لە قسەی خۆش و بەتام و خەڵک و ئاپۆرە

Dr.Saleh Ebrahimi

پەسەند، ساز بدەن. مەحمودی موتەدەیین کتێبێ چکۆڵەی لە بابەت باڵوڵەوە لە ساڵی ١٣٣٩ هەتاوی لە تاران بلاّوکردۆتەوە و هەروا ئاغا میرزا عەلی سەدر جەلدی دوەمی باڵوڵی عاقڵی لە تاران لە چاپ داوە، ئەم کتێبە لە ٥ بەرگدا لە ١٣٤٣ هەتاوی لە تاران بلاّوکراوەتەوە. چیرۆکی ئەم کتێبە، هەر ئەو کۆنە چیرۆکە عەرەبی‌یانەن. جارجاریش قسەو باسی دیکەیان لێ زیاد کردوە و تەنانەت بە شیعری فارسی رازاوەتەوە. بلاّوبونەوەی چریکە و چیرۆکی خۆش و بەلەزەت، بە زمانی تورکی لە هی زمانە فارسی‌یەکە، دەچێ.(قس؛ مەیدان لاروس،١١/٢٤٤ و ئێرانیکا). سەرچاوە: ئابی، مەنسور، دورەر، بە کۆششی محەمەد عەلی قرنە و عەلی محەمەد بجاوی، قاهیرە ١٩٨٣ز، ئیبنی تەغری بوردی، نجوم، کوڕی جەوزی عەبدورحمان، سیفەت و سەفوەت بە کۆشش محەمود فاخوری و محەمەد رواس قەلەچی، بیرۆت، ١٤٠٥ مانگی و ١٩٨٥ز، کوڕی دیمیاتی ئەحمەد، کۆبەی تاریخی بەغا، بە کۆششی قەیسەر ئەبو فەرەج بیرۆت ١٣٩٩مانگی ١٩٧٨ز، کۆڕی شاکر کۆڕی محەمەد فەواتی وەفەیات بە کۆششی ئیحسان عەبباس بیرۆت ١٩٧٣ز- کوڕی عەبدوڕبە، ئەحمەد، عیقدولفەرید بیرۆت ١٤٠٢مانگی و ١٩٨٢ز، کوڕی عەرەبی محیەدین فتوحاتی مەکیە، قاهیرە ١٣٢٩ مانگی، حاحیز عەمر، بەیان و تەبیین بە کۆشش حەسەن سندویی قاهیرە، ١٣٥١ مانگی و ١٩٣٢ ز- حەمدۆڵلاّ مستەوفی تاریخی گوزیدە بە کۆششی عەبدولحوسێن نەوایی ١٣٦٢ هەتاوی تاران، راغیب ئیسفەهانی حوسێن موحەزەراتی ئودەبا بیرۆت ١٩٦١ز، شەمسی تەورێزی، مەقالات بە کۆششی محەمەد عەلی موەحید ١٣٥٦ هەتاوی تاران، شوشتەری نورولّلاّ مەجلیسولموئمینین ١٣٧٦ هەتاوی تاران، شەرحی تەعرۆف بە کوششی محەمەد رۆشن ١٣٦٦ هەتاوی تاران، مەولەوی، مەسنەوی بە کۆششی نیکڵسۆن ١٣٦٣ هەتاوی تاران، نیشابوری حەسەن عوقەلای مەجانین، بە کۆششی مستەفا عاشۆر، قاهیرە، ١٩٨٩ز، یافیعی عەبدوڵلاّ رەوزەی ریاحین، قبرس موئەسەسەی عیمادەدین و هەروا: Gas; iranica; meydla rouse

Dr.Saleh Ebrahimi

ئازەرنوش ئازەرتاش - دایرەتولمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی ٢٠٥ تا ٢٠٣ ج ١٣ چاپی ١٣٨٣ هەتاوی تاران (شەپۆل).

٥- **باڵوڵی خاریجی** کەشارە، کوڕی بەشەری شەیبانی موسڵی کە لە کوردانی دەوروبەری موسڵ بووە و لە ساڵی ١١٩ مانگی لە هیشامی کوڕی عەبدولمەلیک ئەمەوی راساوە و راپەڕیوە و لە موسڵەوە تا کوفەی هێناوەتە بن فەرمانی خۆی و دەسەڵاتداری کردوە و لە پاشان لە شەڕدا کوژراوە (بڕواننە دایرەتولمەعاریفی پترس بوستانی ج٥ پەڕەی ٦٤٤)

٦- **پاڵوڵی شولی** لە هۆزی کوردی شولی کە یەکێ لە خواناسان و عاریفانی مەزن و شاعیریش بووە، ئیبنی بەتوتە تەنجەلی لە سەفەرنامەکەی خۆیدا یادی کردوە، کە لە لوڕستان چاوی پێی کەوتوە و قسەی لەگەڵدا کردوە، سەفەرنامەی ئیبنی بەتوتە پەڕەی ٢٠٩و٢١٠. ئێستایش هۆزی شولی لە جەهروم و ئەو ناوچە هەر بەو ناوە و بە ناوی شولی هەرماوە. تایفەی شولی لە ناوچەی فارس، هیمان کۆچەرن. کوردی شولی لە ٧ تیرەن. کتێبی هۆزی لوڕ، مەجید نور محەمەدی، تاریخ و جوغرافیای مەمەسەنی بڵاڤۆکی عیلمی- فەرهەنگی تاران، ١٣٧١ پەڕەی ٣٦٦.

٧- **باڵوڵی کاکەیی** (ئەهلی یاری، یارسان) کە لە (١٧٠-١٩٣مانگی)دا ژیاوە و بە زمانی کوردی گۆرانی شیعری وتووە:

هۆنە:

ئەز بەهلولە نان، جەروی زەمینی ... چار فریشتانم چاکەر کەرینی
نجومەم سالح رەجەبەم بینی ... چەنی لورە، بیم جەماو هەفتینی
ئەو واتەی یاران، ئەو واتەی یاران ... وە قانونی شەرت ئەو واتەی یاران
چەندی مەولابیم کردمان شاران ... یارانم کردەن وە قەوای ماران
دێوانەی زاهیر دێوانەی زاهیر ... دانای یارانم دێوانەی زاهیر

Dr.Saleh Ebrahimi

دەروێش نەوزوری سۆرانی کە لە سەدەی ١٣ی هیجری مانگیدا، ژیاوە لە زانایی و دانایی پاڵوڵدا بە هۆنە فەرمویەتی:

بەهڵوڵ زاتیـون زات یەکـدانە عـامیان مـاچان بەهلول دیوانە
کێ دی دێوانە وەی‌تەور دانا بوێ مەرکۆنە مە یدان گەردون رانا بوێ

بروانە گرشەی کوردستان بە زمانی کوردی ژمارەی ٢و٣ پەڕەی ١١و١٢و١٣ چاپی (نەورۆز)، خاکەلێوە و گوڵانی ١٣٦٠ هەتاوی و ١٩٨١ز ساڵی دووەم بە خاوەن ئیمتیازی و بەرپرسی و سەرنووسەری د. محەمەد ساڵح ئیبراهیمی محەمەدی (شەپۆل) کە یەکەم ژمارەی گرشەی کوردستان لە ئەوەڵی مارسی ساڵی ١٩٨١ زایینی بە زمانی کوردی لە تاران لە چاپ دراوە و تا ٩ ژمارە لێ بڵاو کراوەتەوە.

Dr.Saleh Ebrahimi

بۆکان

بۆکان شارستان و شارێکە لە بەشی کوردستانی رۆژهەلاتدایە و لە دو واژەی(بۆک و ان) پێک هاتووە. بە وردبونەوە بەوەی کە(ماننا)کان لە ناوچەی رەحیمخان، ئاغجەیوان، ورمێ، بیبی‌کەند(گوندی)، شاهێندژ:(سایەنقەلا): (ئەوکان) تەختی سلێمان(:شێز) بۆگە بە سی و... دا، وارگە و دژ و قەلایان هەبووە و مێژوزانان واژەی(بەیت بەگیا) یان، پە یدا کردووە، لەوە دەچێ قەلای دێی بۆگەبەسی نێزیک شاری بۆکان قەلا و نشینگەی(بەیت بەگەیا) بوبێ، جا بەم پێودانە بۆکان لە«بەگ» و«بەغ» گیرابێ و(ان) نیشانەی نیسبەت یا کۆبێ، یانی وارگەو قەلای(بەگان: بەغان) و گۆڕان بەسەر ئەوەدا هاتبێ، جێی شانازی‌یە کە(ماننا) کان حوکومەتی تاکیان رەد کردۆتەوە و بە راوێژ، شۆرا و تەگبیر حوکومەتیان کردووە. هەمو دەزانین لە رۆژگاری خۆیدا لە خوار حەوزە گەورەی بەر قەلای سەرداری بۆکان ئاو درگەیەکی بە ویشکە بەرد ساز دراو هەبووە و لەو سەردەمەیشدا لە شار لولەکێشی ئاو نەبووە و ئافرەتی کورد، کچان و ژنان لەوێ بە گۆزە و جەرە ئاویان بۆ ماڵە خۆیان بردووە و جاری وا هەبووە چەن کیژی عازەب بە جلکی نەخشین و رازاوە، هەر وەک(بوک) لەوێ کۆزیلکەیان بەستووە و بەتایبەت دوای جۆیخین و خەرمانهەڵگرتن لە پاییزاندا خەڵکی ئاوایی‌یەکان دەسیان کردوە بە ژنهێنان و بوک‌گوێزتنەوە و جاری وا هەبووە چەن بوکیان بە سواری یا پیادە بۆ سەیران بردۆتە سەر حەوزە گەورە: ئەو شوێنە پڕئاوە و دەسیان کردوە بە شایی و هەڵپەرکێ؛ بە شێوەی گەنموجۆ: دیارە لە هەر کوێ ئاو هەبێ ئاوەدانیش هەیە و لە کاتی ژنهێناندا کورد ئەوێی بە بوک ئاوەدان کردۆتەوە جا ئەوەیە لەنێو خەڵکدا بۆکان بە شاری بوک ناسراوە. دوریش نیە کە لە ناوی سەردارێکی مەغول گیرابێ و بەسەر ناوی (بۆکان) گۆڕان رویدابێ و واژەکە سووا بێ، بەڵام لە راستیدا ناوێ کوردی و ناوی سەردارێکیماننایە. مستەفا کاوە لای وایە بۆکان ناوی کۆی ناسراوە لە ٢ بەشی بووە و ئەکان سازدراوە. بووە بە واتای

Dr.Saleh Ebrahimi

باب، بابە. ک نیشانەی مەعریفەیە، ان، نیشانەی کۆیە، باب، بابەکە، بابەکان، باوەکان. هەروەک دار، دارەکە، دارەکان(شەپۆل).

شاری بۆکان بە ٢/٤٥١کمـ ٢ پەرە دار، لە ئێران یەکێ لە ١٤ شاری ئازەربایجانی رۆژئاوا دانراوە کە لە باکورەوە بە میاندوئاو، لە رۆژهەڵاتەوە بە شاهێندژ(:ئەوکان)، لە باشورەوە بە سەقز و لە رۆژئاواوە بە شاری مەهاباد، لکاوە(نە شریە...) سەرژماری، نەتایج، نەخشە، ئامارنامە...، ٣٤). سیمینەچەم(تەتەهو: تاتەغتو) و چەمی بۆکان کە بە بۆکاندا تێ دەپەڕێ(بەدیعی، ١/ ١٦٥، دایرەتولمەعاریف...؛ ٢٦٧/١، جەعفەری روبارەکان...، ٢٨٦، هووەیدا؛ ١٥٧- ١٥٨)، لە ساڵی ١٣٥٠هەتاویدا لە ٣٦ کیلۆمیتری باشوری رۆژهەڵاتی بۆکان لە بەسێنی بان زەرینەچەم(جەغەتو) سەد و بەربەندێ ساز دراوە کە بە ناوی زەرینەچەمی بۆکان(لای دێی قەلەندەر، سارۆقامیش) ناو نادارە(نەجەفی، ٤٩٢- ٤٩٣، جەعفەری، هەر ئەوێ، ٢٥٠- ٢٥١، سەرژماری، ناسنامە، ٢٢). بەرزترین دوندی بەرزایەکانی بۆکان **دوندی تەرەغەیە**(٦٧٠، ٢) میترە. یەکێ تر لە دوندە بەرزەکانی ئەوێ کەڵتەگە، بناکیلە، تولەکە، چرش، بەردە زەد و ناڵە شکێنە) یە(ئەفخەمی، ٧٠/١، ١٧٢، جەعفەری کێوەکان، ٩٩، ١١٤، ١٦٨، ١٩٠، ٤٣٦).

لە ١٣٦٨ هەتاوی بەرامبەری تەسویب‌نامەی هەیئەتی دەوڵەتی ئێران، بۆکان لە بەشەوە، کرا بە شارستان(مەجموعەی قەوانینی...، ٤٧، ٧٦٨) حەشیمەتی ئەو شارستانە(بۆکان) بە زیاتر لە ٥٤١،١٧٥ کەس دانراوە(سەرژماری، نەتایج، سی‌ونۆ) هەندێ لە عیلی دیبۆکری، مەنگوڕ و فەیزوڵڵابەگی لەم شارستانەدا دەژین(ئەفشار، ٧٥/٢، ٧١٧، فەرهەنگ...، ٩٨/٤) خەڵکی بۆکان بە زمانی رەسەنی کوردی کرمانجی باشوری(سۆرانی) قسە دەکەن(میرنیا، ١٦، کەڵباسی، ٢٤٩- ٢٥٠). شارستانی بۆکان خێوی دو بەشە بەناوی سیمینەو ناوەندی، ٧ دێهستان و ١٨٣ گوندی ئاوەدانی هەیە، کە خەڵک لەواندا نیشتەجێن. (ئامارنامە، ٢٢، ٢٤، نەشریە، هەر ئەوێ) دانەوێڵەی بۆکان بەتایبەت گەنمی بۆکان فرە بەناوبانگە و

Dr.Saleh Ebrahimi

چاکە(ئەفشار، ٨٧٤/٢، ٨٧٧). بۆکان دارای خاکی نەسووزە و کانی دیکەیشی هەیە(هەر ئەو، ٨٩٨/٢، جوغرافیا...، ٢٨١/١).

شاری بۆکان: ئەم شارە لە سەردەمی ناسرەدین شای قاجار، گوندێ گچکە بووە تا ٦٠ کەس لەوێدا نیشتەجێ بوون و یەکێ لە موڵکەکانی عەزیزخانی سەردار بووە(ئەفخەمی، ٦/١). لە ساڵی ١٣١٦ هەتاوی بە پێی قانونی دابەشکردنی وڵاتی ئێران ناوەندی بەشێ بەناوی بۆکان، کرایە تابیعی شارستانی مەهاباد (دانیشنامە...، ٦٢/٣) و بەرەبەرە حەشیمەتی ئەوێ روی لە زیاد بون کرد تا لە ١٣٦٨ هەتاوی بەناوەندی شارستانی، هەر بەو نێوە ناسرا(مەجموعە قەوانین هەر ئەوێ)، حەشیمەتی ئەم شارە لە ١٣٧٥ هەتاویدا بە ١٨٨، ١١٨ کەس دانراوە(سەرژماری، نەتایج، چل)- بۆکان بە کەش و هەوایێ مامناوەندی لە بەرزایی ١،٣٥٠ میتری کەف(:سەتح)ی زرێوار/دەریا، لە ٥٦ کیلۆمیتری باشوری رۆژهەڵاتی شاری مەهاباد و ٣٥ کیلۆمیتری شاری سەقزدایە. کەوتوتە نێوان ئوستانی ئازەربایجانی غەربی و کوردستان (بابیلی، ١١١، ئەفخەمی ٥/١، دایرتولمەعاریف هەر ئەوێ، جوغرافیا، ٢٦٧/١). لەم شارەدا سەرچاوەی ئاوێک بەناوی حەوزەگەورەی بۆکان هەیە و ئاوەکەی بو خواردنەوە بە کار دەبرێ(ئەفخەمی ١٧٦/١-١٧٨، بەدیعی، ٢٠١/١، ٥٣٣/٣، زیندەدڵ، ١٤٦/٢، ٥٤٤). لە رابردودا باغی گەورە و سەوز و پڕدار، دەوری بۆکانی هەر وەکو نگین لە ناقینی خۆی گرتبو دەشگونجێ لەبەر ئەوەی بۆکان بەو دار و باغانەوە دەتکو بوکی رازاوەیە، هەر بۆیە بە بۆکان ناو براوە(ئەفخەمی، ٦/١، ١٩).

پێشینەی مێژویی: تا بەر لە دەورەی قاجار لە ئێراندا ناوێ لە بۆکان لە سەرچاوەکانی تاریخی و جوغرافیاییدا نەبیندراوە، بەڵام لێکۆڵینەوەی کەوناراناسان مێژوی ئەم ناوچە دەگەیینە هەزارەی بەر لە زایین(ئە فخەمی، ١٥/١- ١٧). شوێنەوارێ کە لە قەڵا و دژی قەڵایچی لە ٧ کیلۆمیتری بۆکان دۆزراوەتەوە، مێژوکەی دەگەرێتەوە بۆ ٢٨٠٠ساڵ بەر لەمرۆ(٢٠٠٧/١٠/٢٠ز) لە راستیدا ئەمە

Dr.Saleh Ebrahimi

خۆی نیشانەی ئەوەیە کە ئاوەدانی و شارستانی و ژیاریٚ فرە گرینگ و لەبەرچاو، لەم مەڵبەندەدا هەبووە و هەیە و بە ئاشکرا دیارە کە ئەم ناوچەیە ***ناوەندی دەوڵەتیماننا بووە،*** تەنانەت هەندیٚ لایان وایە ئەوەی مێژوزانان یۆنانی بۆ وێنە، هێری‌دۆت لە پەسنی ئیکباتانا نوسیویەتی لەوە دەچیٚ لەگەڵ قەڵایچی بۆکان یەک بگرنەوە یانی: هەر دژی قەڵایچی بیٚ(پیدرام، ٢٤، ٣٠، ٣٢) باشە ئەوەش بزانین توێژینەوەی ساڵەکانی ١٣٦٤و ١٣٦٩ی هەتاوی لە **ئاوایی قەڵایچی کەتیبەیەک بە خەت و زمانی ئارامی کۆن دۆزراوەتەوە کە تاریخەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ٧١٦ بەر لە زایین** واتای کەتیبەکە بە رەسمی ناسینی فەرمانڕەوایی تاج و تەختی ماناکان بە هۆی(خودای مەعبەدی پاشایی) و هەروا ئاماژەیە بۆ بەردەوامی حوکمرانی ئەوان لەم خاک و نیشتمانەی کوردەواریەدا(بەشاش، ٢٥- ٣٩)، ناونیشان هەیە کە بە ئاشکرا دەری دەخا کە وارگە و سەرزە وی ماناکان خاکی ورمیٚ و باشوری دەریاچەی چیچست، تا سنوری سنە و بیجاری ئێستا درێژ و پەردەدار بووە، کە هەموی ئاوەدانی و نشینگەی مرۆڤ بووە و بۆکانیشی لە باوەشدا بووە(پیدرام، ٥٦، ٣٠ نیاکان، ١٦٦). — ئەم ناوچە و سەرزەویە بارێکی فرە پرهەست و حەساسی بووە، چونکا لەنێوان دەوڵەتەکانی ئاشۆر و ئۆرارتو و ماد سەقامیگر ببووە، جا هەروا لەبەر ئەوە ماناکان مەجبور بون سپای پێشمەرگەی خۆیان لەملا بۆ ئەولا بەریٚ بکەن. بەدەس هێرشی ئەو حوکومەتانەوە گیریان خواردبو(هەر ئەویٚ) ئەوەی کۆنەناسان لەم ناوچە پە یدایان کردون، ئەمە رون دەکاتەوە کە سەرزەوی بۆکان لە دەورەکانی دواییشدا ئەو گەڕاندنەی سپای پێشمەرگە لەم چیا و سەنگەر بۆ سەنگەریٚتر لەبەر چاو گیردراوە و پارێزگاری لیٚ کراوە و لە رۆژگاری ئەشکانیان و ساسانیان لەم ناوچە بەنێوی پادەگان و بنکە و پێگەی سپا و شەڕوانان کەڵکی لێوەرگیردراوە(ئەفخەمی، ١/١٥).- لە تاریخی ئەم ناوچە لە دەورەی هێرشی عارەب و ئیسلام ئاگاداری‌یەکی روناکی ئەوتۆ لەبەر دەسا نیە بەڵام بە وردبونەوە لەوە کە بۆکان لە نێزیکی شێز(تەختی سولەیمانی ئەمڕۆ) دایە و گرتنی

Dr.Saleh Ebrahimi

شێز لە ٢٢مانگی و ٦٤٣ زاینی روی داوە. ئەو ناوچەش هەر وەکو ناوچەکانی دیکەی ئازەربایجان دەبێ هەر لەو مێژوەدا کەوتبێتە بن دەس ئیسلام(بلازەری، ٤٥٥- ٤٥٧، تەبەری، ١٥٣/٤، ١٥٥، کوڕی ئەسیر، ٢٧/٣). لە ڕوداوەکانی تری مێژینەی ئەم بەشە لە کوردستانی ڕۆژهەڵات لە دەورەی ئیسلامی ئاگاداری کەمتر لەبەر دەسایە و لە سەرچاوەکانیش لەم بار و بابەتەوە ئاگاداری‌یەکی گرینگ نابینێدرێ، بەڵام ناو یا نیشانی مەغولی کە بەسەر نوختەنوختەی جوغرایی و هۆزەکانی ناوچەدا سەپێندراوە، هەروا بەسەر زمان و زاری خەڵکی موکری‌دا ماوە، ئەوەیش خۆی نیشانی دەسەڵاتداری موغول و مانەوەی دور و درێژی ئەوانە لەم ناوچانە و لە بۆکاندا(مینورسکی، ٧٥- ٥٨)«**کە بەداخەوە کورد، لەبەر ئەوەی هەمیشە لەبن دەسەڵاتی نامۆدا بووە نەی‌پەرژاوە ئەو ناوە (مەغول)یانە بگۆڕێ و بیان هێنێتەوە سەر زمانی شیرینی کوردی**»، (شەپۆل). لە ئاخری سەدەی ٩ مانگی **سەرۆکی بنەماڵەی حاکمانی خانەدانی موکری سەیفەدین‌خانی موکری، کە بە ڕەگەزەوە گەڕی دەچێتەوە سەر پاشاکانی بابان**(هـ.م)- ناوچەی ئاختاچی(یەختەچی) و ئێل تەیمور(یەڵتەمر) لە دێهستانی شاری ئەمڕۆی بۆکان بووە و کراونەتە بەشی سەرزەوی تابیعی بۆکان، ئەو ناوچانە لەبن دەسەڵاتی ئەودا بووە، بەڵام شا ئیسماعیل صەفەوی(حک٩٠٧- ٩٣٠مانگی و ١٥٠١- ١٥٢٤ز) چەن جار شڵینگی لە خۆ داوە تا بەڵکو دەسەڵات بە سەر ئەواندا پەیدا بکا، بۆی نەلواوەو سەرەنجام صارم‌خان، کوڕی سە یفەدین خان، چووە بن ئیتاعەتی سوڵتان سەلیم عوسمانی(حک ٩١٨، ٩٢٦مانگی و ١٥١٢- ١٥٢٠ز) تا خۆی لە شەڕ و شۆڕی صەفەوی رزگار بکا(بدلیسی، ٣٧٢، ٣٧٤؛ مەردۆخ، ٣(٢)/٣٧١- ٣٧٢؛ نیکتین، ٣٥٥؛ نەشریە، ٥). لە ڕۆژگاری نیشتەجێی بوونی بنەماڵەی موکریان لە ناوچەکانی سەر بە بۆکانی ئەمڕۆ، دەکرێ بڵێین: ئەم مەڵبەندا نە، بەلانی کەم لە ئاخری سەدەی ٩ مانگی وارگە و نشینگەی ژیان و ئاوەدان بووە، بەڵام لەبەر ئەوەی هۆزەکانی موکری کۆچ‌نشین بوون، هیچ کاتێ ناوەندێکی گەورەی تەژی لە

Dr.Saleh Ebrahimi

حەشیمەتیان پێکەوە نەناوە و لە بیری ناوەندی گەورەی شار بۆ نیشتەجێبون، نەبون و لەم بەشە شارێ گەورە و پڕحەشیمەت بە دی نەهاتووە(مورگان، ٤٦). بەڵام لەم سەردەمەدا یانی لە ٢ ئوکتوبری ٢٠٠٧ز- بۆکان زیاتر لە دو سەد هەزار حەشیمەتی هەیە و کوردن.

بۆکان لە سەردەمی قاجاردا گوندێ بچوک بووە و خانوبەرەکانیشی بچوک و گڵین بووە و تەنیا کانی و چاوەیێ ئاو، لەو دەورە هەبو(ئەفخەمی، ١٩/١) و **گرینگی شاری بۆکان بەو هۆیە بووە، کە هی خانەدانی عەزیزخانی سەرداری موکری بووە و قەڵای سەرداری لێ ساز دراوە**(پێویستە بزانین کە سەردار عەزیز خان فەرماندەی کوللی قوای ئێران بووە و لە تاران ئاو سەردار و چوار ڕێی عەزیزخان بەناوی ئەو کوردەیە و خانووبەرەی عەزیزخان سەردار لە نێزیک چوار ڕێی شەقامی حافیز و شەقامی شا(:کۆماری جمهوری ئیسلامی ئێستا) کە کەوتۆتە باکوری شەقامی شا. تا دەرکردنی حەمەڕەزا پەهلەوی و چەن ساڵ دوای ئەوەش بوکڵە و موجەسەمەی مرۆڤێ بە جلک و لیباسی کوردی‌یەوە لەسەر دەروازەکەی چەقا بوو لە کاتی خۆیدا لە سەرە خۆشی‌یەکەی سوارەی ئیلخانی زادەی شاعیری نوێخوازو ناسکخەیاڵ کە لە تاران بۆی دانرابو، عەرزی جەنابی قاسماغای مامی کاک سوارەم کرد تا ئەو خانوبەرەی سەردار عەزیزخانی موکری بەلایەکی بەسەر نەهاتووە و پاسدار بوکڵەکەیان نەشکاندوە، بە هاواری بگە و بە خێری خۆت و مەرحومی حاجی بایزئاغای باوکت بیگرە دەس و بیڕازێنەوە و بیکە بە نوسینگەی زمان و فەرهەنگی کوردی و بەناوی ئاسەواری کەونارا لەدەس نەزان کار و نامۆ رزگاری بکا، و تا ئەبەد کە خزمی خۆشتانە ناوی هەر دو بنەماڵەی وەک یادگار، لەسەر دەمێنێ، زۆر بە ڕوخۆشیەوە بەڵێنی دا، بەڵام نازانم بۆ ئەو کارە گەورەیەی ئەنجام نەدا کە بۆ ئەوان فرە ئاسان و مەیسەر بو — بۆ زانین کاکا سوارە لە ٢٢ گەلارێزانی ١٣٥٥ هەتاوی و ١٩٧٥ز لە تاران لە بیمارستانی میساقیە لە بارگەی بەرەولای خوا تێکناوە و من کە زانینخواز بوم لە زانکۆ لە تاران

Dr.Saleh Ebrahimi

و له رادیۆ کوردی، لەگەڵ ئوستاد، دوکتور محەمەد صدیق موفتی‌زادە و ستودە (سەید برایم) لە کومەیتەی هاودەنگی بەرنامەکانی رادیۆ کرماشان، سنە، مەهاباد و و ورمێ لە تاران لە ١٣٤٣وە کارم دەرکد و دوای ماوەیەک مامۆستا رۆژبەیانی و کاک سوارەش هاتنە رادیۆ کە ئەودەم لە مەیدانی ئەرکی تاران بو و سەرۆکی بەرنامەکان ئاغای زەعفەرانی بو، بەڵام لە دواییدا بەرنامەی کۆمەیتەی کوردی چووە شەقامی جوردەن و میرئافتابی نێوێ بووە رەئیسی ئەوی و ئەو لە تاران لە مزگەوتی ئەلجەواد پرسەی بۆ کاک سوارە دانا و قاسماغای مامی لەو پرسە بەشدار بو بە منی وت پێم خۆشە بێمە رادیۆ لە میرئافتابی سپاس بکەم. منیش عەرزی دوکتور موفتی‌زادەم کرد ئەویش رۆژ چاوپێکەوتنی بۆ وەرگرت و کاتێ قاسماغا هاتە دیدەنی میرئافتابی من بە میرئافتابیم وت ئێمە کە قاسماغامان خۆش دەوێ زیاتر لەبەر ئەوەیە کە حاجی بایزاغای باوکی و مەحموداغای مامی لە دێهاتی خۆیان حوجرە و فێرگە و مەلای مودەریسیان هەیە و خزمەت بە عیلم و عولەما دەکەن کە هەر حوجرەیەک کە حوجرەی گوندەکانی ئەوان لە راستیدا زانستگەیەکی ئیلاهیاتە کە من و دوکتور موفتی‌زادە و ... لە حوجرەی مزگەوتی ئەوان پێگەوین. میرافتابی هەستا چو باوەشی بە قاسماغادا کرد و ئەونەتر رێزی گرت. جا دوای ئەو دیدارە، من عەرزی قاسماغام کرد ئاگات لە ماڵی عەزیزخانی سەردار بێ(شەپۆل). لە شاری تاران لەو لای کەرەج دێیێک بەناوی کوردان و لەم لای کەرەج بۆ تاران پردێکی کۆن بەناوی کوردان هەیە. ئەوین دەرکە واژەیێ کوردی‌یە، لای باکوری رۆژئاوای تاران رەسەدێ دانراوە بەناوی ئەورەحمان خازەنی کورد، پارکی لالە لە باکوری بڵواری کەشاوەرز لە بەرا بە مەیدانی جەلالیە، کە یادگاری هۆزی کوردی جەلالی‌یە و لەوێدا مەشقی ئەسبدەوانی و جلیت بازی‌یان کردوە بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ بەرپەرچدانەوەی هێرشی ئوزبەک بۆسەر ئێران، بلواری کەریمخانی زە ند و مەیدانی وەنەک دیارە(وەن، بەن دارە بەن- کوردیە و فارس واتاکەی نازانێ)- ئەوین دەرەکە واژەکە کوردی‌یە و بە واتای

Dr.Saleh Ebrahimi

عەشق و ئەوین دەردەکا) فارس واتاکەی نازانێ- لە لای تاران پارسەوە، بەرەو باکور هەوازێک هەیە فارس بە(هەزار) ناوی دەبا کە هەر هەورازی کوردی‌یە، هەر لەوێ لەنێو شاخە بەردینەکاندا جێیێ هەیە بەناوی(پلور) کە بەواتای خەڵیف: کەندوی زەنبوری عەسەلە، کە فارس واتاکانی نازانێ کە لە کوردیدا هەم(خەڵیف) و هەم(پلور) هەیە کە بە(پلورە)ش دەخوێندرێتەوە، بەڵام (پلورە) واژەی لێکدراوە و مورەکەبە لە پلورو(ە): موسەویستی غەیرە مەلفوزی، غەیرە چەسپان، کە نیشانەی نیسبەتە و(ە): سەوتە، دەنگە، حەرف و پیت نی‌یە و هەروا لەولای کەندوان شوێنێ هەیە کە بەناوی(ئاو ئاسک) کە فارس واتای ئاسک نازانێ کە لە کوردیدا(ئاسک، ئاسکۆڵ، مامز و کارمامز) هەیە و لە فارسی‌دا(ئاهو) بەکار دەبەن- ئێمەی کورد، دەڵێین(ئاو، لێو، سێو) فارس ئاب، لب و سیب بەکار دەبەن دیارە(ئە لبورز) کوردیە و ناوی سەردارێکی مێژویی کوردە، هەر وەکو بابەک و دژ و قەڵای بابەک، کەهی کوردین، بڕوانە: رۆژنامەی سیروان ژمارەی ٢٧٨ ساڵی حەوتەم ٢٣ی جۆزەردانی ١٣٨٣، پەرەی ١٠- بەقەڵەمی (شەپۆل). چبکەم بە بۆنەی ئاوسەردار و... ئەم ناوانەشم لێرە گونجاند هەر چەند دەشێ بڵێین نەگونجاوە و لە خونجاوە(شەپۆل) وتمان گرینگی بۆکان لەبەر بوونی بنەماڵەی سەردارە لەو شارە(١٢٠٧- ١٢٨٧ مانگی و ١٧٩٣- ١٨٧٠ز) جا دوای وەفات‌کردنی سەردار عەزیزخان کوڕەکەی سەیفە دین خان(١٢٧٨- ١٣٠٨ مانگی و ٨٦١- ١٨٩١ز) کە لەو سەردەمەدا منالێ بووە کە لە جێی سەردار عەزیز خانی باوکی دانراوە و دایکی کە سەرپەرەست و بڕیکاری بوو لە منالی و میرمنالی ئە و بە قازانجی خۆی کەڵکی وەرگرتووە و لەو کات و سەردەمەی‌وا سەیفەدین‌خان خۆی ناسی لە ٨٠٠ پارچە ئاوایی ماڵە باوکی تەنیا بۆکان بۆ (سەیفەدین‌خان) مابۆوە و لەو رۆژگارەدا بۆکان بە ناوی ناوەندی فەرمانڕەوایی موکریان نەخشێ فرە گرینگ و بەرچاوی سیاسی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی زیاتری هەبووە(مورگان، ٤٣؛ ئێرانیکا).

Dr.Saleh Ebrahimi

سەرچاوە: ئامارنامەی ئازەربایجانی غەربی(١٣٧٣هەتاوی) سازمانی بەرنامە و بوودجەی ئوستانی ئازەربایجـانی غەربی، تاران ١٣٧٥ هـەتـاوی، کـوڕی ئـەسـیر ئەلکامیل؛ ئەفخەمی، ئیبراهیم، تاریخی فەرهـەنـگ و ئـەدەبـی موکریـان(بۆکـان)، تەوریز، ١٣٦٤هەتاوی، ئەفشار سیستانی، ئیرەج، نیگاهی بە ئازربایجـانی غـەربـی، تاران، ١٣٦٩، بدلیسی، شەرەفخان، شەرەفنامە، بە کۆشـشی محـەمـەد عـەبباسـی، تاران، ١٣٤٣، بەدیعی، رەبیع، جوغرافیای موفەسەلی ئێران، تاران، ١٣٦٢، بورهـان قاتع، محەمەد حوسێن بن خەلف تەورێزی، بە کۆششی محەمـەد مـوعین، تـاران، ١٣٦١، بەشاش کەنزەق، رەسول«قەرائەتی کامیلی کەتیبەی بۆکـان»، مـەجموعـەی مەقـالات، ئـەوەڵـین کۆبونـەوەی زمـان، کـەتیبـە و دەق و متـونی کۆنـە، تـاران، ١٣٧٥هەتاوی، بلازەری، ئەحمەد، فتوحولبولدان، بە کۆششی عـەبدوڵـلا ئـەنـیس تبباع و عومەر ئـەنـیس تببـاح، بێـروت، ١٤٠٧مـانگی و ١٩٨٧ز، پـاپلی یـەزدی محەمەد حەسەن، فەرهەنگی ئاوایی‌یەکان و شوێنی مـەزهـەبـی وڵات، مـەشـهەد، ١٣٦٧ هەتاوی، پێدرام(زۆزان)، مـەحمـود تـەمـەدونـی مـەهابـاد، تـاران، ١٣٧٣، تەوەکوللی موقەدەم، غولامحوسێن، وەجهی تەسمیەی شـارەکـانی ئێـران، تـاران، ١٣٧٥، جەعفەری، عەباس، روبار و رۆژنامەکانی ئێران، تـاران، ١٣٦٧، هـەر ئـەو، کێو و کێونامەی ئێران، تاران، ١٣٦٨، جوغرافیایی کاملی ئێران، وەزارەتی فێرکـردن و بارهێنان، تاران، ١٣٦٦، دانیـشنامەی جیهـانی ئیـسلام، تـاران، ١٣٧٧ هـەتـاوی، دایەرەتولمەعاریفی فارسی، زیندەدڵ حەسـەن و هـی‌تـر، مـەجموعـەی رێنـوێنی جامیعی ئێرانگەڕی (ئوستانی ئازەربایجانی غـەربـی) تـاران، ١٣٧٧، سـەرژمـاری گشتی نفوس و مەسکەن، ١٣٧٥، ناسنامەی ئاوایی‌یەکانی وڵات، شارستانی بۆکان، ناوەندی ئاماری ئێران، تاران، ١٣٧٦، هەر ئەوێ، نەتـایجی تـەفـسیلی، تـەبـەری، تاریخ، فەرهەنگی جوغرافیای ئێران(ئـاوایی‌یـەکـان) ئوسـتانی ٣و٤(ئازربایجـان)، دایرەی جوغرافیای ستادی ئەرتەش، تاران، ١٣٣٠، کڵباسی ئێران، فیعل لە گویشی کوردی، مەهاباد، سێوەمین کونگرەی تەحقیقاتی ئێرانی (٢٥ خەتابە) بـە کوشـشی

Dr.Saleh Ebrahimi

محەمەد رەوشەن، تاران، ١٣٥١، هەتاوی،ج٢، لوغەتنامەی دێهخودا، مەجموعەی قەوانین و موقەرەراتی پێوەند بە وەزارەتی نێوخۆ، تاران، ١٣٧٠، بابا مەردۆخ رۆحانی، تاریخی مەشاهیری کورد، بە کۆششی ماجد رۆحانی، تاران، ١٣٧١هەتاوی، مورگان ژاک، جوغرافیای غەربی ئێران، تەرجەمەی کازم وەدیعی، تەورێز، ١٣٣٩، میرنیا عەلی، عێل و تایفەی هوزەکانی کورد، ئێران، تاران، ١٣٦٨، نەجەفی یەدوڵڵا، جوغرافیای گشتی ئوستانی کوردستان(سنە)، تاران، ١٣٦٩، نەشریەی دەفتەر(نوسینگە)ی تەقسیماتی وڵات، بریکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی وەزەراتی نێوولات، تاران، ١٣٧٩، ژمارەی ٢، نیاکان، لەیلی «خولاسەیێ لە موتالەعاتی فەنی، خشت: ئاجورەکانی بۆکان، باستان ناسی و هونەری ئێران، بە کۆششی عەباس عەلیزادە و هی تر، تاران، ١٣٧٨، نیکیتین واسیلی، کورد و کوردستان، تەرجەمەی محەمەد قازی، تاران، ١٣٦٦هەتاوی، هووەیدا، رەجەب، جوغرافیای تەبیعی ئازەربایجان، تەورێز، ١٣٥٢، هەروا .iranica minorsky v. mon ٨٠١ place-names in mukri Kurdistan bulletin of the school of oriental and ofrican studies, London,١٩٥٧,vol xix کەریم شەریعەت، دایرەتولمەعاریفی بوزورگی ئیسلامی ج١٣ تاران ١٣٨٣ هەتاوی پەڕەی ٣٤ تا ٣٣ (شەپۆل)

بۆکان واژەیەکی لێکدراوە و مورەکەبە لە (بۆ) کە (بەغ) بووە، کان کە نیشانەی مەکانە یانی جێی بەغەکان.

بۆکان لە کۆنەوە جێی هۆزەکانی نیشتەجێی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس (زگروتی) بووە- کۆنترین ئاسەوارێ کە تا ئێستا لەم شوێنەدا بەدەس هاتووە، باقیماوە و بەقایای دەورەکانی نئولتیک، دالما و کلکولتیک کە ئەو شوێنەوارانە لە تەپۆڵکی دێی تورکمانکەندی (نئولتیک- کلکولتیک) تەپەی دێی- ناچیت- و دێی قەرەکەند (رۆژگاری برێنز) و گردەشین (هەخامەنشی) و گرد تەپە(ئەشکانی و

Dr.Saleh Ebrahimi

ساسانی) بەدەس هاتوون. پەرەداری شوێنەواری بۆکان تا سەدەی ٣ و ٤ مانگی و دەورەی قاجار دەروا.

پان و بەرینانی خاکی کوردستان زیاتر لە ٤٠٩٦٥٠ کیلومیتری چوارگۆشەیە (گراهام لێکۆڵەری غەربی بە ٥٠٠ هەزار کیلومیتری چوارگۆشەی داناوە) کە ئەم خاکە لە هی گشت وڵاتانی ئینگلیس، هولەند، سوئێد، بلژیک، دانمارک و سویس فرەتر و پان و پۆرترە، نەتەوەی کورد ئەسڵترین و رەسەنترین نیژادی رۆژهەڵاتی ناڤینە و کۆنتر لە نەتەوەی کورد لەم رۆژهەڵاتی ناڤینەدا نابینـدرێ (مینورسکی). کورد و ماد یەکەمین نەتەوە بون کە یەکەم ئیمپەراتوری شورایی و راوێژکاری‌یان بەدیهێناوە و دەوڵەتی پاشایی ماد کە لە (٧٢٧ تا ٥٥٠ بەر لە زایین) بەردەوام بووە. (هێریدۆت، کتێبی ١ بەندی ٦٩). لە **پەسەندی بوێری و کارزانی ماد**، نوسیویەتی: ئاسۆریان ٥٠٠ ساڵ لە ئاسیای خۆراوایی‌دا فەرمانڕەواییان کردوە، یەکەم نەتەوەیەک کە بۆ ئازادی و سەربەخۆیی **خۆی راپەڕی و فرە بوێرانە و لە کارزانایانە** لە راست ئاشوریان راست بوونەوە و بونە سە رمەشق بۆ خەڵکی و گەلانی دیکەش، **نەتەوەی ماد بوو**، کە لە ٧٢٧ ئیمپەراتوری ماد، کوردیان ساز داو تا ٥٥٠ ساڵ بەر لە زایین هەر بەردەوام بوو (دیاکۆنۆڤ. ا.م تاریخی ماد، پەڕەی ١٦٨).

دوای ئیپەراتوری پاشایی زنجیرەی ماد، هەخامەنشی، ئەشکانی و ساسانی لە ئێرانی ئەو رۆژگارانەدا حکومەتیان کردوە، کە کوردەکان بەشێ فرە گەورە و گرینگی بەرچاویان لە حکومەتی ناوەندی ئێرانیاندا بەدەس بووە. بۆ وێنە ٧ **خانەدانێ کە داریوشی گەورەیان گەیاندە پاشایی کوردانی زەنگەنە بون** و ٧ خانەدانی رۆژگاری ئەشکانی بە پێی نوسینی کتێبی ئەسماء یوشی ٧ خانەدانی کوردی زەنگەنە بون (ئێرانمێهر پەڕەی ٦٦ و ٦٩ ژمارەی ٣٠ و ٣١ و ٣٢ مانگی بەفرانبار و رێبەندان و رەشەمەی ١٣٨٥ و ٢٠٠٧/٣/٢٠ ز)

Dr.Saleh Ebrahimi

مێژوو نوسیویەتی کە **ساسانیان لە تایفەی شوانکارەی کوردن، لە ئاخری سەفەویانی کورد کە لەبەرا سوننی مەزهەب بون شێخ عەلیخان زەنگەنە سپاسالاری ئێران بووە.** وە زیاتر لە ۳۰ ساڵ سەدر ئەعزەمی شا سلێمان سەفەوی بووە و لە مرۆڤە ناودارەکانی سیاسی مەشروتەی کرماشان و کوردستان ئەکرێ ناوی ئەمانە بێنین: رەشیداغا، محەمەداغا، نەزەر سوڵتان، ئەکبەر بەگ، ئەبولحەسەن سەنجان زەنگەنە و ... ،ئوستانەکانی کرماشان، ئیلام، کوردستان، لورستان، ئازەربایجانی غەربی، هەمەدان زۆربەی گوند و ئاوایی و شار و شارستانەکانی ئەوانە و ئوستانی هەمەدان خاکی کوردستان و ناوچەی کوردنشینن، بێجگە لە زاگرۆس کە جێی سەرهەڵدان، وارگەو نشینگەی نەتەوەی کوردە، کورد لە خۆراسان، گیلان، مازەندەران، ئوستانی تاران، قوم، قەزوێن، رودبار، عەمارلو، حەسەن کێف، کوردیچاڵ و ...، سیستان، بلوچستان، کرمان، فارس، وەرامین، خوارو ... و خوزستان نەتەوەی کورد نیشتەجێن (پەڕەی ٦٦ ئێرانمێهر، هەر ئەوێ).

دوای هێرشی ئەڵمانی نازی بۆ سەر خاکی روسیە، کە سەرەنجام ئەڵمان تێشکا، ئینگلیس و شۆرەوی لێبران ئێران داگیر بکەن. ئینگلیس کە زانی رەزاشا لەگەڵ ئەڵماندا پێوەندی هەیە، هێرشیان بۆ سەر ئێران بردو رەزاشایان شاربەدەر کرد بۆ ژوهانسبورگ و لە ۱۹٤۱ ز- شۆرەوی و ئینگلیس ئێرانیان لە باکور و باشورەوە لەنێوان خۆیاندا، دابەش کرد.

ئێمە باش دەزانین تا ئاخری قاجار ئەیالەتی کوردنشین لە ئێراندا، دارای خودموختاری و ئازادی ئەیاڵەتی خۆیان بون و هەموو کار و باری ئەیاڵەتیشیان بەدەس رابەران و حاکمانی کورد ئەنجام دەدران. تەنانەت بە دەوڵەتی ناوەندی ماڵیاتیشیان نەداوە و دەوڵەتی ناوەندی سەریان نەخستۆتە سەر، حاکمانی ئەیاڵەتی کوردنشین بەڵام لە جەنگی هێرشکارانی بێگانە بۆ سەر ئێران خۆیان بە وێنەی سەربەخۆ دەچونە مەیدانی جەنگ، بۆ **بەرگیری کردن لە هێرشی بێگانە بۆ سەر**

Dr.Saleh Ebrahimi

ئێران. حکومەتی وڵاتی ئەردەڵان، حکومەتی زەنگەنە، لە وڵاتی کرماشان، ئەبو قەدارە لە پشتکۆ (ئیلام) لە کوردستانی ئێران نمونەیێ تەواو لە حکومەتی ئەیاڵەتی خودموختار و ئازاد، بون کە وەفادار بە ئێرانیش بون. کاربەدەستانی حکومەتی ئێران کە هەمیشە سەبارەت بە کورد زۆر وێژ بون، کوردەکانیش بە دژیان راپەریون، کوردەکان لە بزاوی خۆیاندا ویستویانە لەگەڵ ئۆپۆزیسیونی ئێرانی هاوکاری بکەن، هەروەکو یار محەمەدخانی کرماشانی، حسێنخانی کولاهی و هۆزی ناوداری زەنگەنە و رابەرانی شەهیدی زەنگەنە، کەسێ وەک حسێنخان ئەعزەم دەولە حکومڕانی کرماشان و کوڕە بوێرەکەی حەیدەرخان فەخیم سەڵتەنە، کە مەشروتەویستانی یەکدەخست کە کرماشان لە رابەرایەتی کردن لەگەڵ دژ و دژانی مەشروتەخوازان و دژی لەگەڵ سالاردەوڵە و زاڵمان و مارزاندا، فرە تاریخی و بەرچاو بووە. سازدانی دەوڵەت لە کرماشان بەهۆی روناکبیرانی کورد لە کرماشان فرە گرینگ بووە(٦٧ ئێرانێهر هەر ئەوێ)

هاوکاری رابەرانی موجاهیدینی کورد، کەریمخانی کورد و براکەی بابا مراد، میرزا مراد و زەکی و قازی محەمەد، خانی زەنگەنە لە بزاوی میرزا کوچکخانی جەنگەڵ.

راپەڕینی کوردەکان بەهۆی سەرۆک هۆز و شێخ و مەلا و مرۆڤە دیندار و ژیر و نەتەوەویست و لە کارزانەکان لە ناوچە کوردنشینەکاندا تا ئەم سەردەمەیش هەر بەردەوام بووە، تا مافی رەوای خۆیان بەدەس بێنن و لە بن دەس زاڵمان و داگیرکەران خۆ رزگار و ئازاد بکەن، بەڵام لەبەر نەبونی یەکیەتی و یەکبونی نەتەوەی کورد و پرش و بلاویان و نەبونی پشتیوانی سیاسی، ناوچەیی و ناوگەلانی و بەرتەسک بونی راپەڕێن و بزاڤەکانی، نەتەوەی کورد، تێشکاوە، هەروەکو راپەڕینی بەدرخان پاشا، یەزدانشیر، شێخ رەزا درسیم، راپەڕینی مەلیک غازی شێخ عوبەیدیلای نەهری شاهی شەمزین، شێخ سەعید پیران، شێخ عەبدولقادر بن شێخ عوبەیدیلا نەهری و بەدرخانەکان لە دەیەی ١٩٢٠ ز،

Dr.Saleh Ebrahimi

سمکۆی مه زن، شێخ عەبدوسەلام بارزانی، ئیحسان نوری پاشا، مەلیک مەحمود بەرزەنجی حەفید، پێشەوا قازی محەمەد، کۆماری کوردستان لە ١٩٤٦ زایینی لە شاری مەهاباد، مەلا خەلیل مەنگوڕ گۆرامەری، ڕاپەڕینی عەلی قولی خان سارم سەڵتەنە، کوڕی والی پشتکۆ ئەبوقەدارە کە ساڵی ١٩٢٤زایینی کە لە پاشان بە جەنگی «رونۆ» ناودار بوو، ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٥٤ زایینی جوانڕۆ، سەرهەڵدانی هۆزەکانی ناوچەی هەورامان بەسەرکردەیی مەحمود خان دزڵی و محەمەد ئەمین لهونی، تەواوی ئەو ڕاپەڕینانە بۆ ئازادی کورد بووە تا کوردیش هە روەکو باقی گەلانی دیکە ئازاد و سەربەخۆ بێ و دەوڵەتی کوردی تایبەت بەخۆی هەبێ.

لە ساڵی ١٩٤١ز- چەن کەس لە خەمخوارانی کورد، کەسانێ وەک حسێن زێرینگەران و روناکبیرانی کورد لە شاری مەهاباد کۆمەڵەی (ژێکاف)یان دامەزران، کە لە ماوەیەکی کەمدا کوردستانی تەنیەوە و کوردستانی باکور و باشوریشی گرتە باوەش، سروشتی (ژێکاف) فرە قەوی و لە کارزانانە بوو مەرجی ئەندام بونیش، ئەوە بوو کە لە دایک و باوکی کورد بن. دیارە کەسانێ کە دایکیان ئاشوری بوایێ وەردەگیرا و ئەمەیش خۆی پێوەندی‌یەک کە ئەمرۆ لەنێو ئەم دو قەومەدا دەبیندرێ ئاشکرا ی دەکا (وتاری ئارچی رۆزوێلت (کوڕ) ٣ی ژوئیەی ١٩٤٧ گۆڤاری میدل ئیست ژۆرناڵ (رۆژهەلاتی ناڤین) لە بابەت کۆماری کوردستان لە مەهاباد، ئەوەیە کورد فەرمویەتی: (کورد و ئەرمەنی پسمام و ئامۆزان)

هەروەکو مێژو نوسیویەتی دوای ئەوەی قازی محەمەد بەناوی (بینایی) بووە ئەندامی (ژێکاف) لە ٢٥ی مانگی گەلاوێژی ١٣٢٤ هەتاوی ١٩٤٥ز- قازی محەمەد ژێکافی بەناوی حیزبی دیموکرات ناو نا، کە ژێکافیش هەر لە ٢٥ گەلاوێژدا دامەزرابو. نەتەوەی کورد کە لە ڕێبەندانی ساڵی ١٣٢٤ و ٢٢ ژانویەی ١٩٤٥ ز کۆماری کوردستانی لە چوارچرای شاری مەهاباد، بە پێشەوایی قازی محەمەد ڕاگەیاند، **زمانی کوردی کرایە زمانی فێرکردن و بارهێنان** کە تا ئەو سەردەمە لەلایەن ڕەزاخانەوە زمانی کوردی قەدەغە کرابو. گۆڤاری نیشتمان،

Dr.Saleh Ebrahimi

رۆژنامەی کوردستان و ... بە زمانی کوردی چاپ و بڵاو دەکرایەوە تا زیاتر پەرە بە زمانی کوردی بدرێ. مەلا مستەفا بارزانی کە لەو سەردەمەدا لە کوردستانی باشور بەدژی حکومەتی عەرەبی عیراقی کە دەس‌نیشانی ئینگلیس بوو، راپەڕی بوو تا مافی رەوای نەتەوەی کورد دابین بکا، کە زانی وا دەرەتانێ لە کوردستانی رۆژهەڵاتدا هاتۆتە پێشەوە، بەزیاتر لە دەهەزار خانەوادەی بارزانی و پەیڕەوانی خۆی بۆ یارمەتی‌دانی کوردی ئەم دیو، هات بە کۆمەگی کۆماری کوردستان لە مەهاباد و ئەوە بوو کە لە بەرەی شاری سەقز بارزانی و بارزانی‌یەکان بە دژی هێرشکارانی داردەسەی حەمەرەزاشا و فەرماندەیی تیمسار هومایونی، حەماسەیان خولقاند و شەڕوانانی شا-یان وا تەمێ کرد بە داستان بێگڕینەوە. هەمو دەزانین جەنگی نێو گەلانی یەکەم بووە هۆی وێرانی و کۆشتارێ فرە لە کوردستاندا. عوسمانی‌یەکان دوای ژێنوسایدی ئەرمەنی‌یەکان (قەتڵ‌وعامی ئەرمەنی‌یەکان) لە ساڵی ١٩١٥زایینی چەن سەد هەزار کوردی شار بەدەر کرد، بۆ غەربی تورکیە، فرەیێ لەو کوردانە، بەر لە گەیشتن بە غەربی تورکیە، لە برسان و لەبەر سەختی سەرما و ئەزیەت و ئازار گەیاندنی تورک بەوان قڕیان تێکەوت و مردن. بەو جۆرە کوردیش وەک ئەرمەنی ژینۆساید و قڕ کرد و لە جەنگی ناو گەلانی، حکومەتی عوسمانی شکاو زۆرێ لە سەرزەوی تورکی عوسمانی لە نێوان دەسەڵاتدارانی ئوروپائیدا دابەشکرا، حکومەتی بێ‌تاریخی سوریە و عێراق لە داوێنی ئینگلیس و فرانسە لە دایک بوون و داکەوتنە خوارێ و لە ئاکامدا کوردستانی داگیرکراوی بن دەس تورکی عوسمانی لە نێوان سوریە و عیراق و تورکدا تەقسیم کرا. لە هەر شەڕ و مەینەتێکدا کە لە رۆژهەڵاتی ناڤیندا روی داوە. ئەوە خاکی کوردستان و نەتەوەی کورد بووە کە هەر وەکو گۆشتی قوربانی بەسەر ئەم و ئەودا هەر وەکو بەخشش بە سەر زاڵمان و مارزاندا دابەش کراوە، **ئەم ستەم و روورەشی و درندەخویی و خۆێنی بەناحەق رشتنی کوردی دابەشکراو و ئەو**